

TARTALOM

MEGEMLÉKEZÉS

- Bősze Péter** – ■ Búcsú Grétsy Zsombortól 2
Pintér Ambrus

TANULMÁNYOK

- Borsányi László** ■ A gyógyulás útjai – mágia és rituális dráma 4
- Kapronczay Katalin** ■ Kováts Mihály érdemei az orvoslás és
más természettudományok magyar
nyelvűvé tétele érdekében 8
- Kapronczay Károly** ■ A szláv orvosi nyelvek kialakulása és megújítása 13
- Keszler Borbála** ■ Horrorisztikus és „illetlen” kifejezések
a régi orvosi receptekben 20
- Szabó Mária** ■ A magyar nyelvben meghonosodott
latin orvosi és köznyelvi kifejezések (1. rész) 24
- Vásáry István** ■ Az orvoslás és mágia magyar szókincsének
régii török eredetű elemei 35

MORZSÁK

- Csernátony Zoltán** ■ Lábfej 39

KÉRDEZZ – FELELEK

- Grétsy László** ■ Kérdezz – felelek 40

SZÖVEGCISISZOLÁS

- Berényi Mihály** ■ Fogalmazáshibák 41
- Bősze Péter** ■ A lelkem háborog 42

SZÓCSISZOLÁS

- Bősze Péter** ■ A magyarítás keservei, avagy szépségei
Felkért hozzászólók: Berényi Mihály, Kovács Éva,
Magyar László András, Szabó T. Attila, Vincze Judit 43

Bősze Péter – Pintér Ambrus

Búcsú Grétsy Zsombortól

Megdöbbenve hallottuk, hogy dr. Grétsy Zsombor 2011. október 19-én, 42 éves korában, váratlanul elhunyt.

Zsombor orvosnak tanult, a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen végzett. Lapunk első szerkesztője és a Nyelv és Tudománynak is munkatársa

volt. Számos nyelvtudományi cikket írt. Nyelvészeti, történelmi és még sok másban való jártassága hihetetlen volt; egy kivételes képességű ember hagyott itt bennünket.

BÚCSÚBESZÉD

Pintér Ambrus

*És mégis, mégis szakadatlanul
szemközt a leáldozó nappal
mindaz, mi elmúlt, halhatatlan.*

Pilinszky János verstöredékét írta tablójára egy nemrég végzett pannonhalmi osztály. Két év múlva már a 25 éves érettségi találkozótok következik. Negyedszázaddal ezelőtt a harmadik osztályt kezdtétek. Félidőben voltatok, nagyon fontos két közös esztendővel mögöttetek. Olyan két esztendővel, amelyik még egy kicsit a gyermekkor gondtalanságát próbálta megőrizni, de egyre fogyó eséllyel. Felnöttesen kezdtétek már elfogadni az elég nagyméretű osztály sokféle tagját, és már kialakultak a növekedéshez olyan fontos barátságok. Akkor talán még csak sejtettétek, de mostanra már talán mindannyian tudjátok is, hogy ez a négy év életetek talán legfontosabb éve volt. A legnagyobb növekedés ideje: a gyermekorból a felnőttébe növekedés ideje.

*„Utások vagyunk mik Urunk,
Útban a múltból, melyet nem feledhetünk,
A jövő felé, mely elöl nem menekülhetünk”*

– imádkoztuk együtt ballagástok napján. Akkor persze még nem is akart senki közületek menekülni a jövőtől. Mert az útra bocsátó kikötőből még nem látszik félelmetesnek a tenger. Csak izgalmasnak. Az izgalmat meg minden 18 éves élete nélkülözhetetlen részeként fogadja.

Isten a közös úton mindannyiunknak saját, személyre szabott (érlelő, nagyvá tevő) feladatokat ad. Ezek a feladatok sokszor nagyon eltérnek az indulási elképzeléseinktől. Ami meg még nehezebbé teszi ezeket a feladatokat: jelentősen eltérnek azok elképzeléseitől, akik körülöttünk vannak, akik szeretnek bennünket, akik útitársaink. Isten titkai ezek a feladatok. Zsombor feladatai is ilyenek voltak. Nehéz feladatok, amelyek terheit azoknak is viselniük kellett, akik szerették őt.

Isten bocsássa meg nekünk, hogy sokszor nehezen fogadtuk ezt a megosztást, sokszor türelmetlenek voltunk, sokszor magára hagytuk őt. Hisszük azt, hogy a betegségeinket hordozó Jézus, mindannyiunk útitársa nem hagyta magára őt. Akkor is bízunk kell, ha a látszat ellenünk szól. Hinnünk kell, hogy Isten valósága messze felette van az ember látszatán. Jézus élete akkor került legközelebb a teljességhez, amikor végsőkig kiszolgáltatottan a keresztben két gonosztevő között meghalt. Ennek a vereségében győztes Jézusnak szeretetébe ajánljuk Zsombort.

Úgy búcsúzunk tőle, ahogy az érettségi után elbúcsúztunk egymástól. Nem a végleges elszakadás hitével, hanem a véglegesen egymáshoz tartozó társak reményével: „*mindaz, mi elmúlt, halhatatlan*”. Mert megéltük ezt a múltat. Fájdalommal és örömmel. Nem csak úgy megesett velünk. Több-kevesebb tudatossággal birtokba vettük. Elmúlt és nem nyomtalanul eltűnt, mintha nem is lett volna. Elmúlt és ezért halhatatlan. Isten rendje szerint.

Emberi mércével rövidnek, töredékesnek látszik Zsombor élete. De életünket nem az idő teszi teljessé, hanem Isten, aki Ura az időnek is, aki egyenként számon tart bennünket, személyre szabottan határozza meg érésünk idejét. Ezzel a reménnyel búcsúzunk mindannyian, akik vándorlásának társai voltunk. Mindazok, akik itt éltek vele és körülötte. Mindazok, akiknek az ő botladozó élete is fontos volt. Ezért mondjuk el most is, mint időszerűt, a ballagási imádságunk befejezését:

*„Urunk Jézus!
Légy útitársunk továbbra is,
Hogy biztosan járjunk utadon,
Míg el ne érjük benned a teljes gyakorúságot.”*

KÖSZÖNJÜK ZSOMBOR!

Zsombor, „botladozó” életed nekem, nekünk is fontos volt; „vándorlásaidnak”, ha rövid ideig is, de társai voltunk. Veled kezdtem, együtt indítottuk útjára a Magyar Orvosi Nyelv című folyóiratot. Tudásod, nyelvi lángelméd nélkül vajmi nehezen boldogultam volna. Elvégezted az orvosi egyetemet, de az orvosi pálya nem vonzott; nyelvészetre rejtjelezett géneket örököltél, még hozzá meghatározókat – a szaknyelvben domináns géneknek mondjuk az ilyeneket. Ezek a parányi DNS-darabkák nem tűrnek ellentmondást: a nyelvészet mélységeibe vittek Téged is. Mindent tudtál az orvosi nyelvről, a magyar nyelvről: mindnyájan csodáltuk meglátásaidat, gondolataidat és hihetetlen szellemességedet. Játékoságo-

don, a folyóiratban megjelent „nyelvjátékaidon” bámulattal szórakoztunk. Senki nem tudott hasonlókat írni. Részt vettél a magyar orvosi nyelv egyetemi oktatásában is, köszönet érte. Sajnos betegséged megakadályozta a közös munkát, és útjaink elváltak. Igen, megszakadt a közös munka, ám közreműködésedet nem felejtjük el; ez is „halhatatlan”. Köszönöm a sorsnak, hogy társad lehettem, köszönöm segítségedet, oktatásaidat, és mindnyájan hálásak vagyunk orvosi nyelvünkért tett erőfeszítéseidért. A Magyar Orvosi Nyelv szerkesztői, olvasói és a szaknyelvünket szeretők ezrei nevében búcsúznak Tőled. Köszönöm a barátságodat.

Bősze Péter

Borsányi László

A gyógyulás útjai – mágia és rituális dráma

1535–1536 telén az amerikai földrész északi partvidékét I. Ferenc francia király nevében birtokba vevő Jacques Cartier – mivel mindhárom hajója befagyott a Szent Lőrinc-folyó vizébe – arra kényszerült, hogy az Újvilágban vészjelje át a kemény hideget. A később „vidám kalózként” elhíresült tengerészt és felfedező flottáját több mint egyméteres hótakaró zárta el a külvilágtól (Magidovics 1961: 288). A hónapokon át tartó egyoldalú, zöldség- és gyümölcsmentes, főként sózott disznóhúsrá szorító étkezés miatt a 110 fős legénység sorait az akkor „tengeri pestisként” rettegett kór, a skorbut kezdte megtizedelni. 1536 márciusára huszonötven meghaltak, és további három-négy emberről is lemondtak már, amikor Cartier összetalálkozott a közeli indián település főnökével, Domagaiával. A főnöktől megtudta, hogy éppen a közeli napokban kúrálta ki magát ugyanilyen tünetekkel járó betegségéből, „egy bizonyos fa”, az *annedda* nevű, C-vitaminban gazdag életfa – amely növénytanilag nem más, mint a *kanadai* vagy *fehér cédrusként* ismert *Thuja occidentalis* – megcsapolt nedvével és a kérgéből meg a tüleveleiből főzött teával. Domagaia készségesen felajánlotta a szert a francia hajósoknak. Az indián asszonyok nagy halom leveles ágat gyűjtöttek össze a „mágikus” fából a bajba jutott idegeneknek, akik a levelekből és a kéregből készült főzetet pár napon át rendszeresen itták, az üledékével pedig a lábukat kengették. Ennek köszönhetően a betegek egy hét alatt látványos gyógyulásnak indultak, és visszanyerték az egészségüket (Vogel 1970: 3–4).

A franciák csak ámulták-bámulták az őslakók csodálatra méltó gyógyítási tudományát. Hihetetlennek tűnt, hogy a „civilizálatlan” indiánok ezt a hiánybetegséget ilyen hatékonyan tudták orvosolni. Aztán szép lassan feledésbe is merült a franciák csodálatos felgyógyulásának története, hiszen az ún. civilizált világ az őslakosok körében szokásos gyógyítási eljárásokat kísérő „babonás rítusokat” semmiképpen sem tekintette elfogadhatónak. Négyszáz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a nyugati tudomány felfedezze azt a vegyületet, amelynek a hiánya okozta a hajósok betegségét, és amelyet az indiánok alkalmaztak, anélkül, hogy tudtak volna a C-vitaminról. Szent-Györgyi Albert izolálta először a C-vitamint – ezért 1937-ben orvosi és élettani Nobel-díjat kapott –, addig azonban, az 1500-as évektől, a becslések szerint legalább kétmillió tengerész halt meg skorbutban (Drymon 2008: 114).

Az Amerika felfedezését követő 500 év során a gyarmatosító európaiak – ismereteik és érdekeik szerint – különböző szerepeket osztottak az indián népekre. Eleinte tudatlan vad-

embereknek tartották őket, akik a civilizáció útjában álltak. A XIX. század vége felé aztán, amikor a közvélemény felismerte, hogy mekkora áldozatokra kényszerítette az őshonos újvilágiakat a fehér társadalom a „haladás” jegyében, nemes vörösbőrűeket csináltak belőlük, és ettől kezdve az indiánok testesítették meg az önmagával és a természettel tökéletes harmóniában élő primitív embert. Az utóbbi évtizedekben pedig már egyenjogú amerikai polgárokként tartják számon őket, akik bár nem vagy csak nagyon megkésve részesültek a fejlett technológia áldásaiból, intelligenciájuknak és életerejüknek köszönhetően elismerésre méltón fenn tudtak tudni maradni a legmostohább létfeltételek között is.

A lassan változó indiánképmással egyidejűleg az őslakók orvoslási gyakorlatáról kialakult kép is folyamatosan módosult. A „vademberek” gyógyászatáról még azt állították, hogy csupán hamis ismeretekre alapozott babona. A nemes vörösbőrűek gyógyító mesteriségét már óvatosabban ítélték meg, és a vallásuk szerves részeként könyvelték el. Ám miután a fehér emberek rádöbbentek, hogy az indiánok intelligenciája és képességeik semmivel sem maradnak el az övéiktől, kíváncsiak lettek gyakorlati ismereteikre, felfigyeltek az ösztönös pszichológiai érzékükre, és meg akarták érteni a hagyományos orvoslás mibenlétét.

Mindegyik ítéletben van valami igazság – mindegyikben más. A közös bennük az, hogy a tradicionális gyógyítási rendszernek csak egy összetevőjére, egy elemére összpontosítanak. Valójában a betegségek okával és gyógyításával összefüggő képzetek az indián népek körében – és általában a törzsi társadalmakban – a mágikus gondolkodásra épülnek.

Tekintve, hogy a mágiát a fejlett Nyugat áltudománynak minősíti, amely foglalkozik ugyan az ok és okozat összefüggéseivel, de nem ellenőrzi a feltevéseit kísérletekkel, a témával foglalkozó igazi tudósok meglehetősen szélsőséges, gyakran felszínes következtetésekre jutnak. Se szeri, se száma az indián sámánokat, „orvosságos embereket” (medicine men) sarlatánokként és kóklerekként bemutató írásoknak, amelyek azt akarják elhithetni az olvasókkal, hogy ezek a sarlatánok olcsó színházi trükkökkel és bűvészmutatványokkal csapják be a betegeket.

Némi elfogulatlan, higgadt gondolkodás után be kell látnunk, hogy közösségeket és társadalmakat nem lehet a végtelenségig csalással kormányozni. Soha senki ne fedezte volna fel

a trükköket? Azok az emberek, akik jó néhány katonai ütközetben, igazi stratégákként súlyos vereséget mértek a mindig létszámfölényben lévő amerikai seregekre, vagy olyan népek, amelyek ma is építészeti csodának számító hatalmas templomokat emeltek, a gyógyászat és a vallás terén együgyűek, ostobák lennének?

A központi és formális jellegét tekintve az indián népeknél a gyógyászat szertartásos természetű volt, és mint ilyen, szerkesztés képezte a vallásnak. Amerika őslakói a gyógyító szert – a gyógyszert – lényegesen összetettebben fogták fel, mint mi. A mi gyógyszereink csupán kemikáliákat, jó esetben növényi kivonatokat foglalnak magukban, az ő gyógyító szereik – az egész közösség, a törzs javát szolgáló – természetfölötti hatalmakat is felöleltek. Az indián sámán szertartási kellékeit tartalmazó varázserejű batyu (medicine bundle) jelentősége sokkal inkább hasonlítható az ősi zsidó vallásnak a Szentek Szentjében féltve őrzött frigládájához, mint a nálunk elterjedt orvosi táskához.

Ami a gyakorlati ismereteket illeti, nézzük, mit tudtak az indiánok, amit megtaníthattak volna a hódító fehéreknek. Használtak-e olyan gyógyszert vagy orvosi praktikát, amelyet a modern tudomány átvett volna? Sokan azt állítják, hogy néhány gyógyszeralapanyagot kívül – ilyen például a *kinin* – az indián népek hozzájárulása a modern orvostudományhoz jelentéktelen, és csak a gyarmatosító telepesei hiányos orvosi ismereteinek köszönhető, hogy a hagyományos praxis fennmaradt. Az igazság az, hogy az indián népek ismertek és használtak számtalan gyógynövényt, és ha kellett, fizikai beavatkozásokat is végeztek, többnyire sikerrel. Lázcökkenést, hashajtást, beöntést, kauterizálást/sebkiégetést, törött csontok rögzítését, szilánkok eltávolítását, sebek bevarrását, borogatásokat minden indián közösségben alkalmaztak. Ezekkel a technikákkal és módszerekkel sok, sámánok által kezelt telepese és határvidéki ember életét mentették meg. Egy amerikai kutató jóval kétszáz fölé teszi azoknak az indiánok által hasznosított gyógynövényeknek a számát, amelyek az Egyesült Államok hivatalos gyógyszerkönyvében is helyet kaptak (Vogel 1970: 6). Sokat közülük – például a szasszafránszfát (sassafras), az indián dohányt (*Lobelia inflata*), a varázsmogyorót (*witch hazel*) – a korai telepesek nagyra értékelték, és használtak. Az indián népek legismertebb hozzájárulása a modern civilizációhoz a dohány, amelyről egy ideig azt tartották, hogy gyógyító tulajdonságai vannak. (A mai ismereteink alapján inkább azt mondhatnánk, hogy a dohány az indián népek „bosszúja” a fehérektől kapott olyan „ajándék-kért”, mint a tébécé, a kolera, a himlő és a kanyaró.)

Ahhoz, hogy megértsük az indián orvoslást mint totális gyógyítási rendszert, nem elég megismernünk a gyógyító szereket és eljárásokat. Észak-Amerika törzsi társadalmában változatos vallási és gyógyítási rendszerek alakultak ki. A skála egyik végén találjuk a vadász és gyűjtőgető inuitokat (eszkimók), pajútókat és sosónikat, akiknél csak egy gyógyító, egyben vallási specialista van a közösségben, a sámán.

A skála másik végén a letelepedett, falulakó – puebló –, földműves közösségek helyezkednek el, amelyekben papok, gyógyítótársaságok, egyes betegségek orvoslására szakosodott gyógyítók működnek. A puebló közösségek rítusai az egyetlen páciens kezelésétől a hatalmas, az egész törzs jólétét biztosító közösségi szertartásokig rendkívül sokszínűek. A sokféleség ellenére a gyógyító célú rítusok hátterében többé-kevésbé hasonló elképzelések, képzetek húzódnak meg.

Az indiánok a betegségeket általában inkább az okozóik, mint a tüneteik, vagy az érintett testrészt szerint osztályozzák. A megkülönböztetés elsődleges szempontja az, hogy természeti vagy természetfeletti eredetűek-e (Levy 1972: 55). A természeti kategóriájába tartoznak a szülési bonyodalmak, a csonttörések és a háborús vagy baleseti sérülések. A kora gyermekkori vagy az időskori halált természetinek tekintették. Úgy tartották, hogy a csecsemők azért halhatnak meg, mert náluk a lélek még nem kötődött elég szorosan a testhez. Az idősek pedig a teljes élet után azért mennek el, hogy a helyüket átadják a következő nemzedékeknek.

A természeti okokra visszavezethető betegségek – sebesülések, csonttörések stb. – kezelésében előtérbe kerültek a gyakorlatias ismeretek. Az ily módon orvosolható bajok – és maga a praktika – súlytalanok voltak a gyógyítás összetett rendszerében. A szertartások célja nem a sebek begyógyítása vagy a csontok összeillesztése volt, hanem az, hogy általuk fény derüljön arra, miért következett be a sebesülés, törés.

A természeti és a természetfeletti betegségek ilyen szigorú megkülönböztetésének a megértésével magyarázatot kapunk azokra a napjainkban is tapasztalható jelenségekre, amelyek az ősi gyógyító praktikákat máig őrző és gyakorló indián társadalmakban mindennaposak. A hagyományhű navahók például nem utasítják el a modern gyógyszereket, amelyek megszüntetik a betegségük tüneteit. Azt azonban egyáltalán nem gondolják, hogy meggyógyulnak tőlük. Türelmesen várnak sorukra a kórházakban, hogy begipszeljék a törött kezüket, lábukat, hogy szükség esetén kapjanak valamilyen injekciót, sőt szokássá vált a kórházban szülés is. Hosszan tartó orvosi kezelésektől vagy bonyolult sebészi beavatkozástól viszont berzenkednek, az effajta gyógymódok nyugtalanítják őket.

A fejlett amerikai társadalomban élő navahók tehát szülés vagy fizikai traumák esetében élnek a kórházak adta lehetőségekkel, ám lelki problémáikkal elváltva fordulnak doktorhoz. Talán ezért is gondolják egyes kutatók, hogy a navahó – és általában az indián – kultúrákban külön-külön kategóriát képeznek a testi és a lelki betegségek, és úgy tűnik, ez utóbbiak gyógyításában látják az egészség helyreállításának a lényegét. Ennek az állításnak ugyanakkor ellentmond az a tapasztalat, hogy az 1970-es évektől – amióta az Indián Egészségügyi Szolgálat kórházaiban nyugtatókhoz és pszichoaktív gyógyszerekhez is hozzá lehet jutni – mind többen veszik igénybe a pszichiátriai szolgáltatásokat.

A gyógyszeripari készítmények azzal, hogy sokszor rövid időn belül mérsékelik a kellemetlen tüneteket, reményt keltenek a betegben. Ez azonban kevés ahhoz, hogy az indiánok feladják a gyógyító szertartásban való részvételt, hiszen nem gyógyulni, hanem meggyógyulni akarnak, és ehhez elengedhetetlen a többnapos, az egész közösséget, rokonságot bevonó, megmozgató szertartás. A rokonság nem is késekedik minél hamarabb megszervezni az adott betegségben előírt, kívánatos gyógyító szertartást. A beteg már az előkészületek során fontos, javára szolgáló ismereteket sajátíthat el a sámántól, jól emlékezetébe vési a gyógyító rítus minden egyes, a kezdetek kezdetétől, öröktől megváltoztathatatlan mozzanatát.

Gyakorlatilag minden indián népcsoport több olyan természetfeletti okot tart számon, amelyek betegséget idézhetnek elő: valamely tabu megszegése, gonosz szellem általi megszállottság, lélekvesztés (ha a lélek elhagyja a testet), boszorkányságból származó rontás és idegen, általában kicsiny tárgy behatolása a beteg testébe, amelyet boszorkány „lő” az áldozatába. Mindegyik ok számtalan tünetet produkál, ezért a betegséget először diagnosztizálni kell. A hagyományos navahó gyógyításban a diagnosztának kiemelt szerepe van. Ő transzállapotban, kézrátétellel diagnosztizál, ezért „reszkető kezűnek” is nevezik. Miután megtalálta a betegség okát, meghatározza, melyik az a szertartás, amelyik a gyógyuláshoz vezet. A különböző szertartásoknak külön szakembereik vannak, ők az „énekese”, a kijelölt rítus szakértő sámánjai. A diagnosztika a különleges képességét annak köszönheti, hogy megszállja őt a mitikus Gila szörnyeteg, ettől akarátán kívül, megállíthatatlanul reszket a karja és a keze. Miként a vízkereső pálca jelzi a vízlelőhelyet, úgy mutatja meg a reszkető kéz a betegség helyét és természetét, valamint a megfelelő gyógyítási módszert. (Így kutatnak eltűnt vagy ellopott tárgyak után, és így leplezik le a boszorkányokat is.)

A szimpátián alapuló (szimpatikus) mágiában két alapelv érvényesül. Egyrészt az átviteli (vagy érintkezési) elv, amelynek az a lényege, hogy dolgok/tárgyak, amelyek egyszer már összetartoztak vagy érintkeztek egymással, külön-külön is folyamatosan hatást gyakorolnak egymásra. Másrészt a hasonlóság (homeopátiás mágia) alapelve, amely azon a meggyőződésen nyugszik, hogy a hasonló hasonlót hoz létre. Ha egy rongybaba úgy néz ki, mint valakinek az áldozata, akkor éppen olyan, mint maga az áldozat, tehát minden, amit a babával tesznek, magával az áldozattal is megtörténik (Frazer 1963: 25–50).

Tegyük fel, hogy egy navahó betegről a diagnosztika megállapította, hogy a fájdalmát a testébe jutott, kőből pattintott nyílhegy okozza, amelyet az egyik boszorkány lőtt bele. A gyógyulásért „rendelt” szertartásnak megfelelően a sámán kis nyílhegyet tart a szájában. A két tárgy – a beteg testében és a sámán szájában lévő – hasonló, sőt egyforma. A sámán imát mond a nyílhegyhez, majd „kiszívja” a beteg testéből. A hasonló hasonlót hoz létre elv miatt, és mert a két tárgy többé-kevésbé egyforma, amit a sámán a szájában lévő nyíl-

hegyvel követ el, ugyanaz történik a beteg testébe költözött nyílhegygel is. A befűródött tárgyat a kiszívás után megsemlélik, aztán eltüntetik és megsemmisítik.

Mondhatjuk-e a történetekre, hogy csalás? A mi zsidó-keresztény értékrendünk szerint igen, legföljebb megengedően úgy véljük, ha csalás is, csak nagyon kicsi. Csakhogy a navahó hitvilágban gyökerező értékrend szerint nem, hiszen a sámán – és a közösség – rendíthetetlenül hisz abban, hogy a rítus keretében megsemmisített nyílhegy valóban megsemmisíti a betegbe került tárgyat is.

Egy tárgy kiszívása a beteg testéből egyszerű, szinte mindennapos gyógyító eljárás. Jóval összetettebb szertartások szolgálnak a betegség eredetének feltárására. Ezek a rítusok – a mi szóhasználatunkkal – dramatikus játékok, amelyekben felidéznek, újra eljátszák a betegséggel való ősi egyezkedést, az ismert gyógyulástörténeteket. A navahó mítoszok, hasonlóan az ótestamentumi mítoszokhoz, pontosan elmesélik a világ keletkezését és azt, hogy a dolgok hogyan lettek olyanok, amilyenek ma. Részletesen ecsetelik, hogy a kezdetek kezdetének hőseit, úttörőit hogyan sújtotta a boszorkányság, milyen kórokat okoztak nekik a testüket birtokba vevő ártó szellemek stb. Bemutatják, hogy a boszorkányság áldozatai mennyire várták a természetfeletti lények segítségét, és azt is, végül hogyan gyógyultak meg, mi történt velük a gyógyulás folyamán és utána. A mítosz tehát a mágikus dráma forgatókönyve. A beteg számára érdekes mítoszrészletek felsorolásával a jelen világban bekövetkezett esemény, baj, betegség mintegy a megismétlődése az őseredetinek, és a megidézett természetfeletti lények közreműködésével emberi ellenőrzés alá kerülhet maga a betegség és a gyógyítása is.

Feltehetjük a kérdést: vajon a mítoszokban lefektetett és aprólékosan kidolgozott gyógyítási eljárások meghozzák-e a várt eredményt, a gyógyulást? Az nyilvánvaló, hogy a gyógyító szertartások egyben vallási gyakorlatok, ennek megfelelően nem pusztán a betegséget és a gyógyulást foglalják magukban. A mi nézőpontunkból az az érdekes, mi a tényleges hozzájárulása a hagyományos gyógyító rítusoknak.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a tapasztalatok azt mutatják, soha semmi olyasmi nem történt, ami azt bizonyította volna, hogy az adott kultúrában elfogadott hagyományos gyógyítási módok nem hatékonyak, vagy hogy hamis feltevéseken alapulnak. Ez részben annak tulajdonítható, hogy az őslakók betegségei jelentősen eltértek az európaiakétól. Nálunk például járványok esetén nagy populációban kellett életben maradni; a kolera, a pestis, a himlő és a hozzájuk hasonló fertőzések elsősorban a városi környezetben szedik az áldozataikat, nem a kis népsűrűségű, szétszórtan élő közösségekben.

A nyugati civilizációtól és betegségektől érintetlen indián társadalmakban azok, akik egészségesen születtek, felnőttek, és általában semmilyen hiánybetegséget nem örököltek.

A felnőttek sebesülésekbe, éhezésbe, szülési komplikációkba és a kor előrehaladtával együtt járó betegségekbe haltak bele, ezeket azonban mindenki természetesnek tekintette, ezért a szertartási rendszerben sem kapott helyet a „legyőzésük”.

Manapság azonban számtalan, korábban nem ismert egészségi probléma érinti az aktív indián népséget; ilyenek a lelki zavarok, epehólyag-problémák, a felső légúti betegségek. Az Indián Egészségügyi Szolgálat orvosai szerint azoknak az indián betegeknek a többsége, akik rituális kezelésben részesültek, általában hamarabb és tartósabban szabadult meg a betegségtől. Amikor egy indián beleegyezik a gyógykezelésébe, ugyanúgy számol a kezelés kimenetelének esetlegességével, mint ahogy mi is. Ha sikertelen volt, azt mondjuk: „a betegség meghaladta az orvos képességeit”, vagy „az orvos elvétett valamit”, netán „sarlatán lehetett”, vagy „a beteg túl későn kapta meg a kezelést”. Úgy tűnik, hogy egyik orvoslási rendszer, módszer sikeressége sem értékelhető túl.

Ahhoz viszont aligha férhet kétség, hogy a gyógyító szertartások lélektanilag figyelemre méltó hatást érnek el. Könnyen belátható, hogy bármilyen, a beteg érdekében végzett tevékenység, cselekvés (törődés) enyhíti a szorongásait, de a családja aggodalmait is, és ez nem kultúrafüggő. Arról nincsenek pontos adataink, hogy enyhébb pszichiátriai rendellenességek rituális gyógyítása szokásban van-e, és szinte lehetetlen felmérni a pszichés eredetű testi fájdalmakra gyakorolt hatásukat.

A navahó egészségügyi szolgálatban dolgozó amerikai orvos, dr. Levy (1972: 59) mindenesetre rámutat, hogy előfordulnak esetek, amelyek mellett nem lehet szótlánul elmenni:

„Míg a navahó rezervátum egyik kórházában állomásoztam, egy idős pajút asszonyra hívták fel a figyelmemet. Kezének csillapíthatatlan reszketésétől szenvedett, a reszketés erősen emlékeztetett a hagyományos diagnosztika – »reszkető kéz« – szüntelen kézmozgására. A kórház orvosdoktorai hisztériusként diagnosztizálták. Ugyanazon a kórházi osztályon feküdt egy szintén idős navahó »énekes«, aki valamikor már kezelte az asszonyt. Arra kérték őt a szakorvosok, hogy végezzen egyszerű szertartást a páciens gyógyulása érdekében. Az asszony tünetei percek alatt elmúltak. [Her symptoms disappeared in a matter of minutes].”

IRODALOM

Borsányi László 1989. A vallás szerepe a hagyományos navahó orvoslásban. In: Babulka Péter – Borsányi László – Grynaeus Tamás (szerk.): *Síppal, dobbal... Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében*. Mezőgazdasági Kiadó, 177–185.

Borsányi László 2005. A szent ismeretek forrása és éltetője az észak-amerikai indián közösségekben. In: Hoppál Mihály – Szathmári Botond – Takács András (szerk.): *Sámánok és kultúrák*. Gondolat Kiadó, 417–423.

Drymon, M. M. 2008. *Disguised as the Devil: How Lyme Disease Created Witches and Changed History*. Wythe Avenue Press.

Frazer, James G. 1963. *Az Aranyág*. Gondolat Kiadó.

Keoke, Emory Dean – Porterfield, Kay Marie 2002. *Encyclopedia of American Indian Contributions to the World: 15,000 Years of Inventions and Innovations*. Facts On File, Inc.

Levy, Jerrold E. 1972. Indian Healing Arts. In: Iacopi, Robert L. – Fontana, Bernard L. – Jones C. (eds.): *Look to the Mountain Top*, 53–60.

Vogel, Virgil J. 1970. *American Indian Medicine*. Norman, University of Oklahoma Press.

Weatherford, Jack 1988. *Indian Givers: How the Indians of the Americas Transformed the World*. Published by Ballantine Books.

Az anyanyelvünk az „igazi”. Abban gyökereznek legmélyebben az olyan dolgok, mint érzelem, gondolat, indulat, szeretet, szerelem, fájdalom, remény, álom, öröm, bú, derű, Kosztolányi szavával: a lélek. [...] A kétnyelvűség sok meglepő példájával találkozunk a történelmi Magyarországon (az írók közt Herczeg Ferencsel), mégis úgy érzem, igaza van. Én sem hiszek a kétnyelvűségben. A többnyelvűségben meg végképp nem. Bármilyen jól ismerünk két vagy több nyelvet, sosem a legfőbb szintet közös bennük, és mindig csak egy lehet köztük a nyelvi „mélytudatunk” hazája.

Benyhe János: *Így tanultuk édesanyánktól*
(Ráadás dohogó, 2011)

Kapronczay Katalin

Kováts Mihály érdemei az orvoslás és más természettudományok magyar nyelvűvé tétele érdekében

Kováts Mihály orvosdoktor nevének említése nyomán legelőbb is kiváló szakkönyv-fordításait idézzük fel, amelyek hangsúlyosan magukon viselik a tudós fordító kikristályosodott, szigorú elveinek, tántoríthatatlan véleményének a jeleit. Annál is inkább, mert ezekkel a kötetekkel többnyire nem hódolt be a divatos, tudományosan megtámadható, újonnan megalkotott orvosi irányzatoknak, saját szavaival „tévelygéseknek” (gondoljunk itt a mesmerizmus és Hahnemann homeopátiájának kíméletlen kritikájára). Az idegen nyelvből magyarra átültetett szakirodalomért végzett munkája szorosán összefonódott a természettudományok szakmai nyelvének magyarra tétele érdekében kifejtett felbecsülhetetlen értékű fáradozásával.

ÉLETE 1762-ben született az abaúji Korláton. Tanulmányait a sárospataki református kollégiumban kezdte, az itt töltött nyolc év alapozta meg általános műveltségét. Ezután három évig a lőcsei kollégium tanulója volt. Iskoláit bevégezve a losonci református főiskolán négy éven át több tárgyat oktatott: logikát, retorikát, matematikát, geometriát, latin irodalmat, római történelmet, és mint maga megfogalmazza önéletrészében „privatim tanítottam ius naturat, francia és német nyelvet” (Szamosháti 1959: 277). A reál és humán tárgyak mellett számos nyelvet is elsajátított, de érdeklődése mégis a természettudományok felé fordult. Különösen az orvostudomány vonzotta, ezért 1789-ben beiratkozott az akkor már Pesten működő orvosi karra, ahol 1794-ben kapta meg orvosdoktori oklevelét. Ezután a kor szokásának megfelelően külföldi tanulmányútra ment: ausztriai, svájci, hollandiai és németországi kórházakat keresett fel. 1795-ben tért haza, Pesten telepedett le, gyakorló orvosként kereste meg a szerény megélhetésre valót. Gyógyító munkája mellett hamarosan elkezdte a tudományos kutatásait, 1798-tól folyamatosan jelentette meg könyveit, erről így emlékezett meg önéletrészében: „Miden munkáimat, kivéven kettőt, a magam költségén nyomtattam ki: a’ mi is vagyunkámnak nem kevés csonkíttatásával történhetett, és esett is meg” (Szamosháti 1959: 279). Tapasztalatai gyarapítása érdekében időről időre felkereste az ország legkülönbözőbb régióit, ahol nemcsak a lakosok helybéli klímával és egyéb természeti körülményrel összefüggésbe hozható betegségei, de a források

és gyógyvizek, a különféle természeti kincsek és termények, valamint a bányák és az ott dolgozók egészségi állapota, jellegzetes betegségei egyaránt foglalkoztatták. Utazásai alkalmával az elégtelen orvosi ellátás és hiányos egészségügyi ismeretek nyomán terjedő babonákkal, káros következményű kuruzslásokkal is megismerkedett, ezek ellensúlyozására több felvilágosító jellegű munkát írt. Az orvostörténelem a legkiválóbb egészségnevelők között emlékezik meg róla. Rendkívül zárkózott természete és életmódja következtében magánéletéről alig tudni valamit, így az sem ismert, hogy alapított-e családot, vagy sem. Jó barátság fűzte Kazinczyhoz, Vitkovics Mihályhoz, Szemere Pálhoz. A legtöbb adalékot Kazinczy levelezéséből tudhatjuk meg róla: ennek alapján egy igen visszahúzódó, csendes, sérülékeny lelkű ember alakja körvonalazódik, aki csak a munkának és a kutatásainak élt. Bár a korszak értelmiségére a közéletiség volt jellemző, Kováts esetében nincs erre adat. A kortársak itthon és külföldön egyaránt értékelték a tevékenységét, nyomtatásban közzétett műveit, a Jénai Ásványtani Társulat 1832-ben oklevéllel ismerte el mineralógiai kutatásait, orvosdoktorrá avatásának ötvenedik évfordulóján, 1844. április 29-én, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Élete végéig nem szakadt meg a kapcsolata a sárospataki kollégiummal, végrendeletében gazdag könyvtárát a kollégiumra hagyta. Bőkezűen adakozott a losonci iskolának és szülőfalujának is. 1851. június 22-én halt meg Mezőcsáton.

MUNKÁSSÁGA Első komoly fordítói munkája Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836) német orvos 1795-ben kiadott *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern* című könyvének szabad fordítása volt. A módszer jellemzője, hogy a hazai gyakorlatban nehezen alkalmazható részeket magyarázatokkal látta el, helyenként kibővítette. Hufelanddal személyes kapcsolatban állt, a magyarországi lelkes érdeklődés mindkettejük sikere volt. Christian August Struve (1767–1807) munkájának fordítása az alapja *A gyenge élet meghosszabbításának és a gyógyíthatatlan nyavalyák húzásainak mestersége* című háromkötetes műnek, amely 1802-ben, mintegy 1600 oldal terjedelemben került ki a pesti Trattner nyomdából. A kiadvány tematikai magját képező írásban Struve a kortárs skót orvos, John Brown (1736–1788)

gyorsan népszerűvé vált gyógyászati irányzatát – a már akkor is brownizmusnak elnevezett gyógymódot – mutatta be. Meg kell jegyeznünk, hogy az irányzat hasonló gyorsasággal tűnt el az orvoslás elméletéből és gyakorlatából, ahogyan üstökösként felbukkant. A terjedelmes munka további fejezeteiként Kant egyik egészségfilozófia elmékedését, a galvanizmus rövid ismertetését, a darwini származástan néhány alapvető szempontjának a kifejtését, Hufeland anyának szóló rövid elmékedését a helyes gyermeknevelésről és végezetül saját írását is közreadta Kováts a himlőoltás fontosságáról *Tehénklisékről való tanítás* címmel. Későbbi művében Kováts magyarázkodásra kényszerült akkori engedékenységével kapcsolatosan: „Brown tudományát és állítását én nem vizsgáltam meg [...] hanem csak egy-két szóval imitt-amott jelentettem az arról való vélekedésemet, mert abban az időben annyi erővel még nem ítéltam magamat bírni az orvostudomány kiterjedtségében, hogy magamat az orvostudománybeli vizsgálatra elégségesnek tartottam volna” (Natter-Nád 1964: 149). Több, XVIII. században felbukkant és hamarosan ismertté, sőt elismertté vált elméletet a későbbiekben már nem fogadott el, és tudományos érvekkel alátámasztva ellenvetéseit terjedelmes írásművekben lépett fel ellenük. Ezek közé tartozott mindenekelőtt a mesmerizmus és a homeopátia. 1818-ban nyomtatták ki az *Állati mágnesség mérőserpenyője* című kötetet, amely a német orvos filozófus, Karl Adolf Eschenmayer (1758–1852) – Mesmert dicsőítő – könyvének szigorú kritikája, cáfolata. Kováts ezzel a kiadvánnyal nagyban hozzájárult ahhoz, hogy – a külföldhöz hasonlóan – Magyarországon is elvesztette tekintélyét és híveit a mesmerizmus.

Az orvosi irodalomban kevés hasonló olyan művet találunk, mint a szatíra és a persziflázs minden lehetőségét kihasználó *Antiorganon*, azaz *Organorosta* című, 1830-ban közreadott munka, amely *Hahnemann: Organon der rationellen Heilkunde* című művének kíméletlen kritikája. Christian Friedrich Samuel Hahnemann (1755–1843) gyakorló orvosként behatóan foglalkozott a vegytannal is, sok gyógyszert elemzett, többnek a hatását saját magán is kipróbálta, így a kínafa kérgét is. Az tapasztalta, hogy nagy adagban váltólázat okoz, míg kis dózisban alkalmazva elmulasztja. Erre a megfigyelésre alapozta az ún. hasonszenvi gyógymódját, a homeopátiát. Kováts szerint az elnevezés sem Hahnemann eredeti találmánya, hiszen már Konrad Gesner 1560-ban (Basel) megjelent szótárában is szerepelt a kifejezés, a „similia similibus curantur” (hasonlót a hasonlóval gyógyítani) elvet pedig Paracelsus írta le *Paragranum* című könyvében. A magyar cím választását azzal okolta meg, hogy rostán keresztül akarja Hahnemann írását a tévelygésektől megtisztítani, a végeredmény azonban lesújtó: ugyanis semmi használható sem maradt a Hahnemann-féle, meggyőzőnek tűnő érvekből és kijelentésekből. Kíméletlenül szatirikus hangvételével kapcsolatosan az a magyarázata, hogy itt valóban alkalmazni kell a hasonlót a hasonlóval módszert: „Hahnemann nagyon mocskolódik, mocskolja a klasszikus orvostudományt, tehát az ő princípiuma szerint nekem is hasonló orvosságot kell elővenni, hogy a mocskolódás nya-

valájából őt kigyógyíthassam” (Kováts 1830: XII). Kováts sok évvel korábban elkészült a homeopátiával foglalkozó munkával, de nem adta ki, mert úgy gondolta, hogy magától is lecsendesedik a homeopátia iránt táplált hazai lelkesedés, és nincs szükség a kemény kritikára. Amikor azonban 1830-ban megjelent az *Organona (Életműve) a gyógyművészségnek vagy Hahnemann Sámuel Homeopathiája (Hasonszenvé)* címmel egy neves magyar orvos fordításában a teljes mű, nem halogatta tovább az *Organorosta* közreadását. Kováts diszkréten nem nevezte meg a fordítót, pedig országszerte közismert volt, hogy az nem más, mint Bugát Pál. Bugát jóvoltából kerülhetett magyar nyelven is az érdeklődők kezébe a nagy figyelemmel kísért mű, amelyhez a fordító tetemes szótárt is csatolt. Szinte természetes, hogy a két kötet, a két vélemény és a két szerző két táborra osztotta az országot, orvosokat és a homeopátiában bízó betegeket. Kováts tévedett, amikor úgy vélte, hogy vitriolos gúnyirata elegendő lesz a homeopátia diadalútjának megszakításához, hiszen közismert, hogy éppen a reformkor a hasonszenvi gyógymód virágkora volt. Annyit még hozzá kell fűznünk, hogy Kováts munkája nemcsak egy helytelenített gyógyászati irányzat tudományos kritikája, vitairata, hanem nyelvészeti elemzés is, előgyakorlat a későbbi nyelvészeti munkához. Az *Organorosta* függelékeként még egy rövid tanulmányt csatolt a piócázásról, természetesen a köznapi gyakorlatban elterjedt gyógymóddal kapcsolatos ellenérzéseit fogalmazta meg. Zárómondata így hangzik: „reményljük, hogy ez a' bolondság szintűgy el fog múlni, mint a' hogy a' XVI. Lajos idejebeli hosszú vendéghaj (Paróka) a' szokásból kiment.”

Egyetemi tankönyvnek szánta a *Chemia, vagy a természet titka* címmel 1807-ben, Budán közreadott kézikönyvet, amely a német vegyész-gyógyszerész, Friedrich Albert Carl Gren (1760–1798) néhány tanulmányát tartalmazta Kováts fordításában. Gren írásai eredetileg a *Journal der Physik* című folyóiratban jelentek meg, amelyeket a fordító ily módon szerkesztett köteté. Rendkívül büszke volt erre a könyvre, mert úgy vélte, és úgy nyilatkozott róla, hogy ez az első magyar nyelvű kémiai könyv, és a magyar kémiai szaknyelv alapjait ő fektette le ezzel a kiadvánnyal. Szinte hihetetlen, hogy nem tudott Nyulas Ferenc hét évvel korábban kiadott háromkötetes munkájáról, amely valóban az első, önálló kutatásokon nyugvó magyar vegyészeti tankönyv és kézikönyv, a kémia magyar szaknyelvének megteremtése és megalapozása. Kováts előszavára mégis érdemes odafigyelnünk, hiszen nyomós érvekkel támasztja alá a tudományok magyar nyelven való művelésének fontosságát, a hazai tudományosság létének és színvonalának bizonyításaként a külföld előtt. Kortársaihoz hasonlóan kijelenti, hogy magyar nyelven is lehetséges tudományos munkákat írni. A maga alkotta kémiai szakszavakat a folyó szövegben igyekszik érthetővé tenni a köznapi gyakorlatból ismert, használt latin vagy német elnevezés zárójeles megadásával, sőt a két kötet végén magyarázatokkal kísért szöszedeteket is találunk, amelyekben lexikoncímszóhoz hasonlatos terjedelemben ad ismertetést (Kováts 1807: 149–180, 197–215). Bár az elsőbbség dicsősége nem illette meg Kovátsot, Gren munkájának fordítása és

kinyomtatása mégsem volt haszon nélküli, mert szélesebb körben váltak ismertté a kutatásai, másrészt a hazai szaknyelv fejlesztése szempontjából is hozott újat.

1828-ban ismét nagy érdeklődést kiváltó műve jelent meg *Medicina forensis, vagy orvosi törvénytudomány* címmel (Kováts 1828). „Magyar nyelven írtam pedig én ezt a munkát azért, mivel a Tekintetes Nemes Vármegyéknek törvényszékeken mindenféle perek hazai nyelven folytattnak... ezért természetes volt, hogy a'nak Magyar nevet is adjak” – magyarázta az előszóban. A csatolt szótárban – több mint száz oldal terjedelemben (i. m. 367–474) – elsődlegesen bonctani kifejezéseket gyűjtött össze, természetesen a törvényszéki orvostani mellett, mivel a „Vármegyéken az Orvosok és a Seborvosok a sérelem-látásokat (visum repertumokat) Magyarul szokták tenni” – indokolta. A kötet folytatásának, kiegészítésének vagy kiteljesedésnek is tekinthető az 1845–46-os kiadási dátummal jelzett szótárkötet hetedik részeként közreadott *Háromnyelvű fejtő ember bontzolás műszótár, vagy glossar anatomicae triglottae hermeneuticae* című összeállítás. A gyűjtőmunka forrásaiként Joseph Jacob Plenck, Rác Sámuel, Adolph Friedrich Hempel, Bugát Pál és saját korábbi műveit nevezte meg. Több mint háromezer kifejezést tartalmaz, elsődlegesen az anatómia területéről, de a bábaság, törvényszéki orvoslás, bölcsélet szavait is összeszedte, sőt nem ritkán egyszerű hétköznapi kifejezéseket is feljegyzett, „azért, hogy el ne vesszenek”. 114 korábban élt neves anatómus rövid életrajzát és munkáinak jegyzékét is csatolta, „kiknek neveikről bizonyos részei az emberi testnek neveztetnek: v. a'kiknek nevezetes bontzolás értekezéseik jöttek világ eleibe” (Kováts 1845–46: 1047).

Mind a kortársak, mind a későbbi kutatók nagy elismerését váltotta ki Kováts a *Magyar patika* című, kétkötetes munkájával, 1835-ben. A nagy hagyományokra visszatekintő füveskönyvek, diszpenzatóriumok (gyógyszerkönyvek), illetve farmakopeák (hivatalos gyógyszerkönyvek) elegye ez a rendkívül figyelemre méltó mű. Az addig megjelentetett magyar nyelvű füveskönyvektől annyiban különbözik, hogy valóban elsőként tartalmazza a növényeken kívül az állati és az ásványi eredetű patikai alapanyagokat. A gyógyszerkönyvekhez pedig annyiban hasonlít, hogy pontosan leírja a gyógyszerkészítés menetét az orvos recipéje alapján. Figyelemre méltó az a törekvése, hogy kizárólag „a magyar földön, úgymint Magyar és Erdély-országban termő természetmennyek [...] vétettek fél magyarul az értekezés tárgyául” (i. m. XXX). A munka összeállításával és széles körben való terjesztésével a színvonalas egészségnevelést, egészségügyi felvilágosítást is kívánta szolgálni; a terjedelmes, ajánlásként megfogalmazott cím is erre utal. A bevezetés egyik sorában egyértelműen kimondja, hogy feleslegessé akarja tenni a falusi kuruzslók, javasasszonyok és borbélysebészek „csodaszereit”, a vásárokon árusított panaceáit. Az első kötet teljes egészében az egyszerű gyógyszerekkel („egyes vagy simplex orvosságok”) foglalkozik, vagyis magyar nevük betűrendje szerint megtaláljuk a növényi, állati és ásványi alapanyagból készíthető szerek

leírását. Egy-egy címszó a Kováts által ismert valamennyi magyar elnevezéssel kezdődik – tehát a népies neveket is összegyűjtötte –, feltünteteti természetesen a latin és a német hivatalos nevet is, majd az anyag bemutatása, legfontosabb tulajdonságainak leírása következik, végül az abból készíthető gyógyszereket ismerteti a szerző. Nézzünk néhány példát. A *scorzonora officinalis* magyar nevei a következők: *bakszakáll, sárga bakszakáll, viperafü, bakfü, kakukk saláta, téli saláta, kigyómarást gyógyító fü; a thymus officinalis: kerti kakukkfű, olasz kakukkfű, balzsamfű, timian, démutka, kerti temjenfű, tímusfű* stb. Eszerint fontos segédletül használhatjuk régi gyógynövényes könyvek, receptek szövegeinek pontosításához, értelmezéséhez. A népies nevek ismeretének fontosságát Kováts külön kiemeli az előszóban. Igen érdekes és gazdag a gyógyszerformák meghatározása is: *főzet, forrázat, korty, nyelet, nyalat, nyaladék, cseppecskék, orvosi bor és ser, herba thea, pogásák, lapdátscák, falat, rágicsa, tábláscák (morsuli), por, kenet, szellem (spiritus), borongató, kenet, kenő, pára (vapor), szagló (odorum), valóság (essentia)* stb. A második kötet jelentős terjedelmű részét a „készítmény vagy praeparatum orvosságok”-nak szentelte, vagyis az összetett gyógyszereknek. Ez a rész is bővelkedik az érdekes, mai fülnek nemegyszer furcsa vagy mosolyra készítő kifejezésekben: *a kihúzat = extractum, valóság = eszencia v. tinctura, csepegett víz = aqua destillata* stb. Ezután következnek a „különleges”, érdekes és értékes adalékokat tartalmazó fejezetek: 1. Milyen betegségre mit kell rendelni? Számos érdekes betegségelnevezést találunk itt is, például: *húrosság = sérv, havasság = hypochondria, gyermek letétel ellenében = vetelés ellen, folyosó = reuma, gerinckórság = rachitis, anyarozskórság = ergotizmus, mirigykórság = scrophulosis* stb. 2. Melyik gyógyszer milyen betegségre jó? 3. A szinonim orvosságnevek magyarázata. 4. „Világosító, Némely patikai orvosságoknak régi s' mostani diák neveik, Magyar értelmökkel együtt”. 5. „Orvosi terhek és mértékek”, vagyis a gyógyszerkészítésnél alkalmazott súlymértékegységek, adagolási egységek ismertetése. Utóbbiból idézzünk ismét néhány kiragadott példát. Némelyik időtálló volt és megmaradt, néhányra az idő folyamán más, jobb kifejezést találtak: *szem = granum, kövecs = scrupulus, nehezék = drachma, egyed = uncia, font = libra*; majd a speciális patikai mértékegységek: *maroknyi = manipulus, csipetnyi = pugillus, pint = mensura, kanálnyi = kochleare, csepp = gutta* stb. A kötet hatodik fejezetében táblázatos formában tekinthetjük át az alapanyagokat: az anyag nevét latinul és magyarul közli, majd következik kémiai leírásuk, tulajdonságaik, a felsorolás rendje „ától cettig”, azaz az *Acetum concentratum*tól a *Zincum sulfuricum*ig. Az utolsó fejezet címe *Számszer* – egy elfeledésre ítélt szóalkotás –, amely nem más, mint a névmutató. Közel 300 olyan tudós nevét tartalmazza a felsorolás, akiknek a munkái alapján dolgozott, írásaiból idézett Kováts, az ő szavaival: „innét *Historia Literaria Medicat*, vagyis Orvostudományi Történetet is tanulhatni” (i. m. XXX). A fentebb idézettekben túlmenően nézzünk még néhányat a szóalkotásaiból, például: *phaenomen* helyett a *jelenség v. tünet* szavakat, az *urina* helyett a *vizeletet*, *metallum* helyett az *ércet*, a *minerale* helyett az *ásványt* használta. Természetesen olyan szavakat is

próbált elfogadtatni, amelyek életképtelenek voltak, ezeket a köznyelv és a szakmai nyelv egyaránt kivetette magából. A *re-torta* nem lett *görbetök*, a *medicus doctor* nem lett *orvosnagy*, pedig a *hadnagy*, *násznagy*, *várnagy* mintájára Kováts ezt találta megfelelőnek. Ő alkalmazta először a *szer* kifejezést a *medicamentum* helyett, mégpedig a debreceni nyelvjárás alapján („a betegség ellen szert vettem be”). A *szer* szó alapján még egy sor kifejezést próbált létrehozni és elfogadtatni: a *patikárius* megnevezésére alkotta a *szer-ács* kifejezést, több mesterség gyakorlójának nevéhez hasonlóan, például: *takács*, *szakács*, *kovács*. A patikáriust *szer-árosnak* is próbálta nevezni, a *vásáros* vagy *boráros* mintájára, esetleg *szer-tárnok-nak*, a *patikát* pedig *szer-tárnak* a *pénztár*, *levéltár* szavak után. A szóalkotás terén tehát hasonló, dilemmákkal, sikerekkel és kudarcokkal kísért utat járt be, mint kortársai vagy a későbbi „nagy nyelvújító nemzedék” tagjai. Összegezve a *Magyar Patika* értékeit kimondhatjuk, hogy értékes gyógyszerészeti kézikönyv, népek szóló hasznos egészségügyi felvilágosító irodalom, és végezetül a szakmai nyelv kincsesbányája mind a kortársak, mind az utókor kutatói számára. Az 1845–46-ban kinyomtatott vaskos szótárkötet ötödik kolligátuma kapcsolódik ehhez a munkához, amelyben az elmúlt tíz év alatt összegyűlt, létrehozott szavakat adta közre három nyelven: magyarul, németül és latinul. 1529 szót tartalmaz, ebből 70 növénynév, 46 állatnév, 1443 gyógyszernév, amelyek közül 205 szófejtéssel (etimológia) van ellátva. Az előszóban Kováts indulatosan nyilatkozik az 1829-ben megjelentetett második magyar Taxáról, amely a helytartótanácsi rendelkezés értelmében magyar nyelven készült, mégpedig a Schuster-féle nyelvújítás szellemében. Úgy gondolta, hogy „az említett munka a magyar nyelvben is örökös kárt tett”. (Miért patika a gyógyszer-tár, a patikárius miért gyógyszerész? – tette fel újólag a helyes szóhasználat körüli vita egyik kérdéseként.)

1822-ben megjelentetett ásványtanával európai hírnevet szerzett, a korábbi szakirodalomhoz képest újdonságnak számító elméleti vonatkozások megfogalmazásával. Nem csupán összegyűjtötte, de igyekezett megszerezni is az ismereteket. A Jénai Ásványtani Társulat 1832-ben e műve alapján részesítette kitüntetésben. Az első részt a latin–magyar szótár zárja, a második rész a magyar–latin, a harmadik pedig az általa ismert egyéb európai nyelvekből vett szavak latin megfelelőjét adja közre: így a francia–latin, angol–latin, olasz–latin, orosz–latin, svéd–latin és végezetül a dán–latin szószeretetet találjuk. Hasonló lelkesedéssel, verssel köszöntötték a szerzőt a kortársak – Kazay István Fejér megye táblabírója és Szemere Pál Pest vármegye ügyésze –, mint annak idején Rátz Sámuel magyar nyelvű sebészete megjelenésekor. A kötet bevezetéseképpen kinyomtatott köszöntőből tudjuk meg, hogy „ezer és ötszáz nyolcvanhat új névvel gazdagodott nyelvünk e’ könyvnek létével” (i. m. I).

Kováts Mihály nyelvészeti munkásságának csúcsa egyértelműen az a sok fejezetből álló kötet, amelyben a természettudományok különböző területének többnyelvű szótárait állította össze. A sok évtized alatt összegyűjtött, újonnan alkotott szavakat ren-

dezte kötétté, továbbá a korábban már közreadott szószeredete-t bővítette ki. Első része a „növényészsés” szavait tartalmazza, saját statisztikája szerint 4226 kifejezést, magyar–német–latin nyelven (Kováts 1845a). Az előszóban több, korábban kiadott mű szavait bírálja, így a Diószegi–Fazekas-szerzőpáros Magyar fűvész könyvének (1807), Vajda Péter Növénytudományának (1836) és Brassai Sámuel fűvészetének (1836) számos kifejezését. A második rész, az ún. növénynevműszótár (1845b) 5921 magyar növénynevet tartalmaz, magyar–német–latin nyelven. 4860 szó Kováts alkotása, a többi a korábban megjelent magyar botanikai könyvekből gyűjtötte, Méliusz Herbariumától a Diószegi–Fazekas-féle fűveszkönyvig. Etimológiai kutatásai eredményeképpen sok szóról kiderítette, hogy melyik nemzet nyelvéből került hozzánk.

Nem kevés büszkeséggel számol be ásványtani szótárának (1845c) előszavában az 1822-ben megjelent ásványtani kötetének külföldi sikeréről. A szótár 630 ásvány nevé foglalta magában, ezek közül 251-et etimológiai magyarázattal látott el. A korábban említett Gren-fordítás szavait tartalmazza – az eltelt évek alatt gyarapodott kifejezésekkel egyetemben – vegyészeti szótára (1846a), összesen 500 kifejezést, ebből 92 szóhoz etimológiai magyarázatot csatolt. Különlegességnek számít Kováts állatnévszótára (1846b), mivel addig ilyen összeállítást nem készített senki. Az 1423 állatnevet javarészt XVIII. századi, magyar nyelven közreadott természethistóri-ából gyűjtötte össze.

A természet- és az orvostudományok különböző területeinek szótárait Kazinczy biztatására és nyelvészeti tanácsaival készítette el, a XIX. századi szakmai nyelvművelés és nyelvújítás mozgalmas és termékeny korszakában. A későbbi kutatások és méltatások igaztalanul és mostohán bántak Kováts nyelvészeti tevékenységével. Kétségtelen tény, hogy Bugát munkássága kissé elhomályosította, háttérbe szorította Kováts műveit, pedig számos vonatkozásban egyértelműen elődjének tekinthetjük. Az elmondottak arra is intenek, hogy csak igen körültekintően és felelősséggel illethetünk egy kutatót vagy egy művet „a legelső” jelzővel, mivel a nem ismert, kevésbé ismert vagy még fel nem tárt írásos források nem várt fordulattal rácafolhatnak a kijelentésünkre.

Ami bizonyos, hogy a 250 évvel ezelőtt született Kováts Mihály életművének fontos része volt a nyelvművelés, amely értékes mozaikként beilleszthető a magyar szaknyelv több évszázadra visszatekintő fejlődési folyamatába.

IRODALOM

Brassai Sámuel 1836. *A fűvészet elveinek vázolatai*. Kolozsvárt, Tilech és fia.

Diószegi Sámuel – Fazekas Mihály 1807. *Magyar fűvész könyv [...] Linné alkotmányára szerént*. 1–2. rész. Debreczen, Csáthy.

Kováts Mihály 1807. *Chemia vagy természettitka*. Gren Fridrik Albert Korlát doktor szerint magyarul legelőször írta Kováts Mihály orvos. I. darab. Budán, Anna Landerer betűivel. Toldalék, mely az első Darabbeli régi, de ismeretlen és új szókat, megigazításokkal együtt foglalja magában, 149–180. – *Chemia vagy természettitka*. Gren Fridrik Albert Korlát doktor

szerint magyarul legelőször írta Kováts Mihály orvos. II. darab. Toldalék A' II. darabbeli ó, vagy új szók, megigazulásokkal együtt. 197–215.

Kováts Michaelae 1822. *Lexicon mineralogicum enneaglottum*. Pars 1.3. Pestini, Trattner.

Kováts Mihály 1828. *Medicina forensis, vagy orvosi törvénytudomány, a' Táblabíró, Bíró, Ügyvédő, Törvénytudó, Törvénytanuló, Orvos, Tanulóorvos Uraknak számokra*. Számos Hazai példákkal megvilágosítva, némely Hazai tudós Orvosoknak dícséretes emlékezetekkel megdíszesítettén és Toldalék Szótár. Pesten, Eggenberger József könyvárosnál.

Kováts Mihály 1830. *Antiorganon, azaz Organorosta*. Pest, Eggenberger.

Kováts Mihály 1835. *Magyar patika, az az a Magyar és Erdély-Országban termő patikai állatok, növények és ásványok, orvosi hasznaikkal egyetemben*. A falusi Külorvosoknak, Földesuraknak és Lelkitanítóknak számokra. 1–2.rész. Pest, Eggenberger.

Kováts Mihály 1845a. *Növényészs szavai vagy termini phytologici*. Vulgo: terminologia botanica. Buda, Gyurián és Bagó.

Kováts Mihály 1845b. *Növénybölcesség, avagy háromnyelvű fejtő növénynevű műszótár, az az Phytosophia philosophia botanica seu botanica pura*. Buda, Gyurián és Bagó.

Kováts Mihály 1845c. *Háromnyelvű fejtő ásványnevű műszótár, vagyis onomatologia mineralogica triglotta hermeneutica*. Buda, Gyurián és Bagó.

Kováts Mihály 1845–46. *Háromnyelvű fejtő ember bontolás műszótár, vagy glossar anatomicae triglotta hermeneuticae*. Buda, Gyurián és Bagó.

Kováts Mihály 1846a. *Háromnyelvű fejtő titoktan műszótár, az az onomatologia chemica triglotta etymologica*. Buda, Gyurián és Bagó.

Kováts Mihály 1846b. *Háromnyelvű fejtő állatnevű műszótár vagy glossarium zoologicum triglottum etymologicum*. Buda, Gyurián és Bagó.

Natter-Nád Miksa 1964. Kováts Mihály főorvos munkássága. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 32: 145–158.

Szamosháti Dániel (Daday András) 1959. Újabb adatok Kováts Mihály életéhez és munkásságához. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 15–16: 277–281.

Vajda Péter 1836. *Növénytudomány. Magyar-latin fűvésznyelv és Rendszerisme. Orvosok, gyógyszeresek 's a' fűvészetet tanító nélkül tanulni akarók számára*. Pest, Heckenast.

HÍRADÁS

Örömmel teszek eleget a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének, Kiss Jenő akadémikus úr kívánásának. Amikor átadta a Magyar Nyelvtudományi Társaság díszoklevelét, kért, hogy erről adjunk hírt a *Magyar Orvosi Nyelv* című folyóiratban. Ámbár a rangos elismerést név szerint én kaptam, és ez meghatóan nagy megtiszteltetés, a méltatás mindnyájunkra, akik a magyar orvosi és így a magyar nyelvért szorgoskodunk, vonatkozik. A díszoklevelet a magyar orvosi nyelv művelői együttesen kapták. Lelkesítő tudat, hogy – olykor még szelmalomharcnak is tűnő – munkálkodásunkat a nyelvtudomány legjelesebb képviselői is nagyra értékelik. Hálásak vagyunk érte, és ez újabb erőt ad.

Nézem a díszoklevelet megilletődve, és peregnék az elmúlt két évtized eseményei. Az első rendezvény – *Betű- és szóvetés a magyar orvosi nyelvben* – a Tudományos Akadémián, majd az orvosi nyelv folyóirata, az orvosi nyelv tantárgya a Semmelweis Egyetemem (már több mint tíz éve), a tankönyv és még sok-sok más, nyelvet művelő apróságok. Sok százan vettek, vesznek benne részt, adják lelkesedésüket, tudásukat. Nélkülük semmire nem jutottam volna; a díszoklevél őket illeti. Hálás köszönet érte.

Bősze Péter

Kapronczay Károly

A szláv orvosi nyelvek kialakulása és megújítása

Közép- és Kelet-Európában és egyes dél-európai népek nyelvében a XIX. század első harmadában történt meg a szakmai kifejezések nyelvújítása, gyakran az egyes nyelvekben használt szakkifejezéseknek a megváltoztatása, illetve megalkotása. Ez a legszélesebb társadalmi köröket érintő területeken (például oktatás, államigazgatási ügyek és eljárások stb.) használt, az adott területen beszélt nyelvek szabályainak megfelelő latinosított szavak, más nyelvekből átvett kifejezések kiiktatását jelentette. Az anyanyelvi terminológia megalkotásának folyamata a felvilágosodás eszméinek hatására kezdődött meg. Ez a folyamat egybeesett az egyes beszélt nyelvek irodalmi szókincsének gazdagodásával, az irodalmi nyelvből a latin és a német szavak vagy a latinosított kifejezések kiiktatásával. A XIX. század első harmadában – főleg a Monarchia országaiban – az államigazgatás, a közlekedés és a honvédelem korszerűsítése igényelte az anyanyelvi kifejezések megteremtését. Az új német szakkifejezéseket gyakran tükörfordításokkal helyettesítették, ezek azonban nem mindenhol voltak sikeresek. A Monarchia területén a cseh, a magyar és a horvát nyelvújítási mozgalmak sok hasonlóságot mutattak, míg más szláv népek esetében, például a lengyel, az orosz és különösen a délszláv nyelveknél más – gyakran a történelmi múlt miatti – szempontok érvényesültek.

A közép-európai népek történetében Mária Terézia oktatási reformjai indították el a nyelvújítási folyamatokat. Az alsó- és középszintű oktatás új tantervében kiemelt hangsúlyt kapott a nyelvtan, amelynek tankönyvei német mintára készültek. A horvát, szerb, szlovén, szlovák, cseh és magyar iskolák számára készített nyelvtantankönyvekre is komoly hatást gyakorolt a német nyelvtanítás. Az újabb szlovén és szlavóniai grammatikákat a bécsi grammatika szellemében dolgozták át. A vegyes lakosságú területeken a nyelvtant szerkesztő szerzők tekintettel voltak az ott élő más anyanyelvűekre, a megadott nyelvi példákat lefordították ezekre a nyelvekre is. Például Marijan Lanosovic a szlavón (Szlavóniában beszélt horvát nyelv) nyelvtanában a példamondatokat magyarul is megadta. Az első szlovák nyelvtan szerzője, Anton Bernolák latin nyelvű szlovák nyelvtanába magyar és német magyarázatokat is beillesztett.

A nyelvújítás másik nagy területe a politikai és a jogi szókincs megújítása lett, itt pedig a szakszótárak szerkesztése került a középpontba. Az új fogalmaknak, eljárásoknak, eszközöknek a legkifejezőbb anyanyelvi megfelelőket kellett megalkotni, és ez a társadalom széles köreinek tájékoztatá-

sát szolgálta. Ebben a vonatkozásban a német nyelv jelentett segítséget, mivel a német nyelvújítás évtizedekkel megelőzte a közép-európai térség hasonló mozgalmait. A délszlávok esetében gyakran megoldhatatlan feladatot jelentett az irodalmi nyelv fejletlensége, illetve az egyes regionális irodalmi nyelvek képviselői közötti viták. Az egyes irodalmi hagyományokkal is rendelkező dialektusok közös irodalmi nyelvvé való nyilvánításának igényével léptek fel, ilyen volt a horvát nyelvterületen a kaj nyelvjárás vagy a cseh és a szlovák nyelvek viszonylatában a szlovák önálló nyelv, illetve a másik nyelvjárása.

Igen fontos szerepet kaptak a szótárak, amelyek közül kiemelkedett a *Juridisch-politische Terminologie für slavischen Sprachen Oesterreichs* című, amely 1850-ben látott napvilágot, és amelynek két kötetében német, horvát, szerb és szlovén nyelven egyes fogalmakat pontosan rögzítettek, hogy a legkülönbözőbb államigazgatási eljárásokban és ügyintézkedésekben minden nemzetiség az anyanyelvén kapjon segítséget a szakterminológiák terén. Ennek előkészítését az 1849 őszén a bécsi Igazságügyi Minisztériumban létrehozott bizottság végezte, amelyben az összes szláv nép elismert nyelvészei vettek részt. A kötet megszerkesztésének különböző elvei és technikai voltak, amelyek ismertetése meghaladná e tanulmány kereteit.

Bizonyos fogalmak (tudományágak és tantárgyak) anyanyelvi kifejezőinek megalkotása az oktatásban kapott szerepet. Az egyes nyelveknél különböző időszakban történt meg a szaktudományok nyelvújítása, amelyet nagyban befolyásolt az adott nyelv fejlettsége. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az egyes nyelvek megújítása nem kis mértékben „valaki” elleni védekezést is jelentett. A német nyelv fejlesztését célul kitűző mozgalmat nagyrészt a francia nyelv elleni védekezés ösztönözte: a XVIII. század elején a főnemesség és a nemesség köreiből az erős francia hatás, a tudományos életben (elsősorban a publikációk terén) a latin volt a meghatározó. A német nyelvújítók – főleg Johann Christoph Gottsched és Johann Adelung munkássága nyomán – számos szótárt, nyelvtant és helyesírási szabályzatot szerkesztettek; igaz, hogy ezek inkább a felvilágosodás korában vezettek eredményre. Ahogy a német nyelvújítás a francia nyelvi befolyás ellen szerveződött, a cseh nyelv megújítása a német hatások ellen védekezett, és kapcsolódott a cseh nemzeti újjászületési mozgalom eszméihez, amely az elnémetesedés ellen irányult. A cseh nyelvújítás vezető személyiségei között

találjuk Josef Dobrowskyt, a tudományos szlavisztika megalapítóját, Francisek Palackyt, a történészt, aki a nemzet ügyét a kulturális és tudományos fejlődéssel kötötte össze. Ide tartozott Jan Evangelista Purkinje, a jeles élettankutató, a cseh orvosi nyelv megalapozója is. A cseh és a morva parasz-
tok által beszélt cseh nyelv valóban az egész nemzet közös nyelve lett. Ennek kifejezője a Josef Jungmann szerkesztette ötkötetes cseh–német szótár (1835–1839), bizonyítva, hogy a cseh irodalmi és tudományos nyelv minden vonatkozásban egyenlő a némettel. A cseh nyelvújítás sok szempontból azonos pályán mozgott a magyarral. Tényekkel igazolható, hogy Francisek Palacky pozsonyi tartózkodása idején milyen magyar hatások alá került.

A szlovák nyelvújítást – akárcsak a szlovák nemzeti mozgalmakat – a XVIII. század elejére tehetjük. A szlovák irodalmi nyelvi normák megalapozása Anton Bernolák (1762–1813) nevéhez fűződik, aki az irodalmi nyelvet a középszlovák nyelvjárásból megerősített nyugatszlovák dialektusra alapozta. Fő műve, a latin nyelven írott szlovák nyelvtan és helyesírási mutató, ugyan 1787-ben látott napvilágot, hatalmas terjedelmű szlovák–cseh–latin–német–magyar nyelvű szótára azonban csak a halála után jelent meg. A későbbi nyelvújítók (Josef Stur, Miloslav Hurban és Michal Hodža) Bernolák nyomdokain jártak, bár ők a középszlovák nyelvjárást nyilvánították irodalmi szlovák nyelvnek. Bernolák hatására alakult meg Turócszentmártonban a Matica Slovenská egyesület, de ezt az utat követte a szerb Matica Srpska (1826) és a cseh Matica Ceska (1831) is, mint az adott nyelv művelésének, szellemi életének a központja. Igaz, a cseh és a szlovák nyelvet egyesíteni kívánta a pesti Ján Kollár szlovák evangélikus lelkész, később Pavol Josef Safarik, de nem találtak követőkre. Martin Hattala 1852-ben kiadott nyelvtana, Samo Czambel 1902-ben kiadott helyesírási szabályzata már a mai szlovák nyelv leírását tartalmazza.

A cseh és a szlovák szakmai tudományos nyelv megújított fogalmi gyakran a latinból vagy a németből átvett fogalmak tükörfordításai, hiszen mindkét nyelvben jelentős volt a latin eredetű kifejezések száma. A szlovák nyelvben inkább a magyarországi latinságból eredtek a tudományos élet szak kifejezései, ez pedig nyilvánvalóan az évszázados együttélés következménye.

A szlovén nyelvújítás célja a nemzeti nyelv megvédése lett a német hatások ellen, hiszen a szlovénség hosszú időn át döntően az ausztriai német befolyás alatt élt, de jelentős volt az olasz és a magyar hatás is. A városi lakosságot a kétnyelvűség jellemezte, a szlovén inkább falusi nyelvnek számított. A XVI. század végén formálódott ki – Primož Trubar és társai révén – a szlovén irodalmi nyelv, amely a XVIII. század végén jelentős változáson ment keresztül. Valóban el kellett dönteni – hiszen ez a szlovén nemzeti ébredés időszaka –, hogy a szlovének németül beszélő szlávok vagy valóban saját nyelvvel rendelkező önálló nép. Ennek hatására a régiesnek tűnő szlovén irodalmi nyelv a népnyelvi elemekből a korabeli európai

szintre emelkedett. Ekkor jelent meg Maks Pleternik szlovén–német szótára, majd az egyes szaktudományok nyelvi megújítása nagy hasonlóságot mutat a cseh, a szlovák és más szláv nyelvek új kifejezéseinek a megalkotásához.

Bonyolultak a horvátok és a szerbek lakta területek nyelvújítási mozgalmak. A katolikus horvátok nyelvújító mozgalma a magyar nyelvújításhoz hasonló okokból indult el, de jellemzője lett az egységes délszláv nyelv megalkotásának a vágya is. A XVIII. század végén és a XIX. század elején a szerbek egy része még török uralom, másik részük a magyar korona területén élt. Hosszú évszázadokon át a nemzeti eszmét a keleti rítust követő papság képviselte, amely a szerb nemzeti eszme és nyelv letéteményesének és őrzőjének számított. A magyar földön élő szerbeknek a XVIII. század folyamán nem voltak főiskoláik, a szerb polgári, értelmiségi és nemesi családok gyermekeiket magyar iskolákba járatták, inkább protestáns tanintézményekbe, mert ott nem kellett tartani a katolizálástól. A szerb ifúság itt megtanult latinul, megszerezte a nyugati világias, humanista kultúrát, és egészen világias természettudományi tanulmányokat is folytattak. Ez gyökeresen különbözött a szerb papság kultúraideájától. Kialakult a szerb nemzeti elit, amely függetlenítette magát a szerb egyház hagyományos fennhatóságától. A XVIII. század végén a szerb értelmiségi körökben – sokan magyar és német egyetemeken szereztek magasabb tudásukat – más arculatot kapott a nemzeti eszme, a nemzeti függetlenség és a kultúra ápolása. 1814-ben Vuk Stefanović Karadžić kiadta a szerb nyelvtankönyvét (*Pismenica*), négy évvel később a szerb–német–latin szótárát (*Rječnik*), de itt is erős formában jelentkezett a szerb és a horvát közös nyelv kialakításának a gondolata. Ő a közös nyelv alapjául a nyugat-hercegovinai nyelvjárást javasolta.

Ebben az időben még nem beszélhetünk önálló horvát irodalmi nyelvről, még nem dőlt el, hogy a három nagy horvát nyelvjárás közül melyik lesz az egységes irodalmi nyelv alapja. Ebben az időben – az 1800 évek elején – horvát földön bontakozott ki a határozottan nemzeti-politikai szellemi illír mozgalom, amelynek egyik célja az egységes délszláv nyelv megteremtése lett. A mozgalom keletkezésének egyik oka éppen a német törekvések elleni védekezés volt. Hamarosan kiderült, hogy az egységes délszláv nyelv kialakítása járhatatlan út, legfeljebb a szerbek és a horvátok között kerülhet sor a nyelvi egység megteremtésére. A mozgalom egyik vezére, Ljudevit Gaj azt javasolta, hogy a Raguzza környéki nyelvjárást fejlesszék közös nyelvvé. Ezt a mozgalmat Bécs lelkesen támogatta, a magyarok ellenében serkentették a horvát nemzeti mozgalmakat. A szerbek és a horvátok az 1850-es Bécsi egyezményben elfogadták a Vuk Stefanović Karadžić által javasolt nyugat-hercegovinai nyelvjárást a közös irodalmi nyelv alapjának, de tovább is léteztek a nyelvjárások közötti problémák. (Ezek ma is megvannak a szerb és a horvát nyelv között.) Probléma volt az is, hogy a népnyelvből hiányzott az absztrakt fogalmak kifejezéséhez szükséges szókinccs. Karadžić nyelvtanában, de másoknál is a nyelvtani és egyéb

elvont fogalmak kifejezésére az orosz nyelvből kölcsönöztek szavakat, amelyeket a szerb hang- és alaktani rendszerhez igazítottak. Talán ebből ered, hogy a szerb könnyen vesz át idegen szavakat és fogalmakat, míg a horvátban a nyelvtiszaság rendelkezik elsőbbséggel.

A lengyel nyelv esetében nem bontakozott ki a magyar és a cseh nyelvújításhoz hasonló mozgalom, hiszen a lengyel nyelvnek a XVI. századtól folyamatosan tartó szerves fejlődése nem tette szükségessé. A tudományos életben is hasonlóan alakult a helyzet: az 1364-től működött krakkói egyetem mind a négy karán ugyan latinul tartották az előadásokat, és a XVIII. századi nagy egyetemi reformig a disszertációk nyelve továbbra is a latin maradt, ám ezt folyamatosan a lengyel váltott fel. A latinnal párhuzamosan lengyelül is megjelentek tudományos értekezések, gyakran két nyelven (latinul és lengyelül). Számos latin nyelvű szakmai feldolgozásban az egyes fogalmakat – a latin mellett – lengyelül is megadták. Bár az egyetemi életben teret nyert az anyanyelv használata, a tudomány „elegáns” nyelve továbbra is a latin maradt. A népnyelv mindig a lengyel, illetve annak valamelyik nyelvjárása volt. A lengyel irodalmi nyelv megtisztítása az idegen szavaktól a XVIII. század utolsó évtizedeiben történt meg, a nyelvápolás pedig a XIX. század legelejétől nemzeti feladattá vált, miután a lengyel állam elvesztette függetlenségét, és a szomszédos nagyhatalmak osztoztak a területén. A Poroszországhoz került területen az erőteljes germanizálás, az Oroszországhoz csatolton pedig az oroszosítás ellen védtek a lengyel nyelvet. Az Ausztria–Magyarországhoz csatolt Galiciában viszonylag könnyebb volt a helyzet, mivel megmaradt a lengyel nyelvű oktatás, a közhivatalokban és a bíróságokon használhatták a lengyelt, szabadon jelent meg a sajtó, a könyvkiadás, és nem korlátozták az anyanyelv használatát a társadalmi élet különböző helyein sem. Jó példa erre Krakkó lengyel szellemi élete, bár Bécs élénken figyelte a lengyel közélet bármilyen megnyilvánulását, nehogy az erősítse a lengyel függetlenség gondolatát.

A SZLÁV ORVOSI NYELVÚJÍTÓ MOZGALMAK Az európai orvosi nyelvújító mozgalmak sokban kötődtek az adott nyelv megújítási törekvéseihez, ám jelentősen befolyásolta az orvosképzés átformálódása, valamint az, hogy az egyetemek nemzetközi jellegüket megtartva nemzeti egyetemekké is átformálódtak. A XVII. századi nagy egyetemi reformok új szigorlati rendet vezettek be, amelynek lényege a megkívánt tananyag tanévek, illetve szigorlatok szerinti beosztása volt, és ezzel megszüntette az egyetemi vizsgákra felkészítő orvosi iskolák azon szerepét, hogy az itt szerzett tudás alapján akár egy év alatt az előírt összes vizsgakötelezettséget teljesíteni lehetett. A legfontosabb változás a nemzeti egyetemek kialakulása volt, ahol az oktatás nyelve fokozatosan az adott országnak használt beszélt nyelv lett.

A XVIII. századi orvosképzési reformok alakították ki az egyetemi képzés két szintjét: a 6 éves orvosképzés mellett létrejött a 3 éves sebészképzés, ahol a felvételi követelmé-

nyek is kisebbek voltak, az oktatás az adott ország hivatalosan használt nyelvén folyt, bár a felvételnél és a tanulmányok befejezésénél feltételként szabták az iskolai latin és az orvosi szaknyelv ismeretét. Természetesen a tudomány nyelve a latin maradt, de fokozatosan elvesztette kivételezett helyzetét a nemzeti nyelvvel szemben. Az egyetemi tanulmányokat befejező disszertációkat a XIX. század első felében már nemzeti nyelven írták, bár a latin még néhány évtizedig tartotta régi pozícióit. Az itáliai, a német, az angol és a francia egyetemeken a latin fokozatosan visszaszorult, a szakmai nyelvújítások az új oktatási és publikálási nyelv megteremtésére irányultak.

AZ OROSZ ORVOSI NYELV MEGÚJÍTÁSA A fenti törekvések Közép- és Kelet-Európában bonyolult folyamatként jelentkeztek. Itt az új szakmai nyelvújítás az adott nemzeti nyelvújítás részét képezte, amelyet a német nyelv elleni védekezés motivált: a csehek és a magyarok egyértelműen a német szakmai nyelv terjeszkedését kívánták megakadályozni úgy, hogy a fogalmak megnevezésénél a latin kifejezéseket az oktatásban és a kóriszmézésben feltétlenül megtartották, ám melléhelyezték a megújított vagy tükörfordított anyanyelvi megnevezést. Ez másként történt a délszláv nyelvekben: előbb az egységes nemzeti irodalmi nyelvet kellett több nyelvjárásból megteremteni, majd ezt követte a szakmai nyelv megújítása. Ilyen volt a horvát illír irodalmi mozgalom, amely előbb – egy minden nyelvhez közeli – nyelvjárásból akart egységes irodalmi nyelvet kialakítani. A szerb és a bolgár nyelvterületekre – mint a még török uralom alatt élő nemzetekre – jelentős volt az orosz hatás. Az orosz nyelv esetében a nagy nyelvreform kezdetét az Orosz Tudományos Akadémia megalapítása (1825) jelentette, amelynek megszervezése I. Péter modernizálási folyamatának a része lett. Ennek egyik osztálya az orosz nyelv megújításával foglalkozott, feladata nemcsak a közélet (közigazgatás, oktatás, szakmai tevékenységek területei stb.) új kifejezéseinek kialakítása volt, hanem felügyelte a könyvkiadást is. Az orosz felvilágosult abszolutizmus valóban átszervezte Oroszországot, európai formákat fogantatosított a közigazgatás, a hadsereg, az oktatás és a tudományos élet szervezésében. A cári reformpolitika évszázados lemaradást akart néhány évtized alatt behozni: orosz sajátosságnak számított, hogy az említett területek megszervezésére és az ezekhez kapcsolódó infrastruktúra kiépítésére jelentős számú európai szakembert, értelmiségit és katonát alkalmazott. Ezek másik feladatává az új orosz értelmiség kinevelése vált. A behívott szakemberek német, holland, francia, angol és olasz anyanyelvűek voltak, többségük soha nem tanult meg oroszul, tolmácon keresztül érintkezett a környezetével.

Az orvosi közigazgatás és az orvosképzés megszervezésére főleg német szakemberek érkeztek. Szerencsésnek mondható, hogy egy részük baltikumi német volt, akik többsége értett oroszul. Így például az I. Péter által alapított Orvosi Kancelláriában (1718), majd Orvosi Tanácsban (1727) helyet foglaló német tanácsstagok természetesen német nyelven

tanácskoztak, így fogalmazták meg hivatalos dokumentumokat, amelyeket oroszra fordítva adtak ki, hiszen az alárendelt hatóságoknál orosz tisztviselők működtek. Ez a kettősség még a XVIII–XIX. század fordulóján is jellemezte az orosz orvosi közizagatást.

Hasonló helyzet jellemezte az orosz orvoscépzést. A hagyományos, az orosz ortodox egyházköz kötődő monostori orvoscépzés (Moszkva, Kijev, Novgorod, Pszkov stb.) sokban hasonlított a salernói iskolához, számos ott használt könyvet latinról óslávra fordítottak, illetve eredeti görög és arab munkákat is ósláv nyelven adtak elő. Készültek itt orosz nyelvű ismeretterjesztő kéziratok, elsősorban a vidéki papság részére, akik a lelki gondozás mellett orvosi tanácsokat is adtak. A XVII–XVIII. században létesített orosz orvoscépzési intézetekben, amelyek többségében katonai intézményként működtek, majd az 1756-ban alapított moszkvai egyetemen tanulók főleg oroszok voltak, akiket orosz tankönyvekből oktattak, de a tanári kar német és orosz összetételű volt. Az első moszkvai orvostanári kar (benne Keresztúri Ferencel) többségében meghívott jeles, német orvosokból állt, előadásait németül és latinul, illetve tolmács segítségével tartották. A kötelező disszertációt latinul kellett megírni. Az ekkor nyomtatásban megjelent orvosi szakirodalom rendkívül színesnek bizonyult: kezdetben német, majd fokozatosan orosz nyelvűvé vált, de a jelentősebb munkákat latin nyelven is kinyomtatták. Péken Keresztély katonai gyógyszerkönyvét például oroszul nyomtatták ki, hiszen ezt főleg idegen nyelvet nem beszélő katonai gyógyszerészeknek írta. Az anyagmegnevezéseket, gyógynövényeket először oroszul, majd zárójelben latinul és németül is megadta. Nem sokkal később Péken összeállította az első orosz gyógyszerkönyvet (*Pharmacopea Russica*) az orvosok számára latinul, de a megnevezéseket oroszul és németül is megadta. Ez jól jelzi az orosz orvos- és sebéztársadalom kétnyelvűségét, de a szakmai nyelv jó állapotát is. Éppen az orvosjelöltek számára írott orosz nyelvű tankönyvekben – az Orosz Tudományos Akadémia nyelvi bizottságának jóvoltából – a XVIII. század közepétől folyamatossá vált az orosz orvosi nyelv formálódása, amelynek népszerűsítésére is szolgáltak az orosz nyelvű orvosi szakfolyóiratok. Ebben a nyelvújító folyamatban ugyancsak megfigyelhetjük a németből vett „tükörfordításokat”, a latin megnevezések „oroszosítását” abban az esetben, ha ezekre nem találtak orosz megfelelőket. Bizonyos könyvnyitást jelentett, hogy a régi ósláv kéziratokban meglévő megnevezések (mellettük a latin megfelelők) könnyen „modernizálhatók” voltak. Az 1780-as években kiadott orosz orvosi szótárak címszavai az orosz–latin–német elnevezési sort alkalmazták. A XIX. század elejétől sorra alapított orosz egyetemeken (Szentpétervár, Harkov, Kazany, Kijev, Odeszsa) már oroszul és orosz tankönyvekből folyt a képzés, bár „engedményként” jelent meg az orvostanári pályázatokban, hogy „oroszul nem beszélő idegenek is jelentkezhetnek”. Ez még nem jelentette azt, hogy a birodalmi hivatalokban már ne lettek volna idegenek, meghívott jeles német vagy más nemzetiségű szakemberek.

Az orosz orvosi könyvkiadás többségében orosz nyelvű könyveket adott ki, természetesen a jeles orosz szerzők munkáit idegen nyelvre, illetve a külföldi tudósok könyveit oroszra fordították. Az orosz orvostársadalmat bizonyos nyelvi kettősség jellemezte: Oroszországban jelentős számú külföldi orvos működött, akik az orosz középosztállyal is franciául vagy németül érintkeztek. Ezt a nyelvi „elitet” gyarapította a nem nagyszámú, külföldön végzett orosz orvos. Az orvossebészi társadalom többsége orosz volt, idegen nyelvismerete szegényes lehetett, legfeljebb néhány beszélt oroszországi nemzetiség nyelvére terjedt ki. Ezzel ellentmondásban áll az, hogy az orosz középiskolai oktatás egyik nagy erénye éppen az idegen nyelvek oktatása volt. Az orosz orvosi nyelv valóban meghatározta a más, elsősorban a balkáni orvosi nyelvújítást.

Az orosz orvosi nyelv folyamatos megújításának és nyelvi tisztaságának egyik fóruma a *Szentpétervári Orvosi Hírek* című lap lett, amelyet Conrad Dietrich Uden (1754–1823), orosz földön megtelepedett német orvos alapított. A hallei egyetemen orvosi diplomát szerzett Uden már Szászországban is több lapszerkesztőség munkájában vett részt, 1792-ben telepedett le Szentpéterváron, és előbb több városi orvosi tisztséget töltött be, majd az Orvos-sebési Intézet tanára, 1801-ben az Orvosi Kollégium titkára lett. Az Orvosi Kollégiumon belül a feladata éppen az orvosi tudományos munkák megjelentetése, illetve a javaslattevés volt. Feladatköre nemcsak a tudományos és ismeretterjesztő könyvek kiadását, hanem orosz nyelvű munkák németre fordítását is tartalmazta. Itt született meg a gondolat, hogy a sok egyetemi és főiskolai kiadvány mellett szükség lenne egy orosz nyelvű tudományos folyóiratra is, amely elsősorban az orosz orvosoknak ad magas színvonalú tanulmányokat. Valójában ez a szakmai lap lett az első, hosszú időn át az orosz orvostudomány jelentős folyóirata, azt a szerepet töltötte be Oroszországban, mint nálunk az Orvosi Hetilap. A folyóirat „levelezési rovatával” is rendelkezett, amelyben nemcsak a mindennapi gyakorlat történéseit írták le, hanem nyelvfelmérési kérdésekkel is foglalkoztak. Uden szerkesztésében jelent meg 1816 és 1823 között az Akadémiai Előadások sorozat is, valamint az Orvos-Sebési Akadémia évkönyvei. Ezekben is gyakran foglalkoztak nyelvi kérdésekkel, illetve az orvostudomány haladásával kialakult új elnevezések helyességével.

Nem Uden folyóirata volt azonban az első orvosi periodika: 1765-ben – igaz rövid ideig – megjelent az *Orvos* című folyóirat, amelyet az alapító szerkesztő (P. E. Wilde) átalakított, és később a *Gyakorló Orvos* címmel adták ki. Wilde folyóirata ugyancsak foglalkozott nyelvi kérdésekkel, de nem olyan mélységben, mint Uden lapja. Ez a folyóirat az első világháború előtt szűnt meg.

AZ OROSZ HATÁSA A BOLGÁR ORVOSI NYELV KIALAKULÁSÁRA Az orosz orvostudomány a legnagyobb hatást a bolgár orvostudomány és orvosi nyelv formálódására gyakorolta a XIX. század második felében. A balkáni török uralom a legtovább a bolgárok lakta területeken tartott,

nemzeti függetlenségüket 1778-tól (a San Stefanó-i békétől) fokozatosan nyerték vissza. A török uralom alóli felszabadulást elsősorban az orosz–török háborúnak, az orosz hadsereg győzelmének köszönhetjük. Természetesen az európai bolgár emigrációból, főleg a romániai és az oroszországi bolgár kolóniákból, számos jeles bolgár orvos került ki, akik egy része később a felszabadított bolgár területeken telepedett le. Az orosz–török háborúban (1877–1878) az orosz hadsereg szövetségében több bolgár – a romániai, orosz és más országokban élt bolgárok körében toborzott – katona is harcolt, akik katonai orvosi szolgálatához kb. 150 orvos és sebész tartozott. Az orosz hadseregben – talán túlzott a létszám – kb. kétezer orvos, sebész és egészségügyi szakzemélyzet szolgált, kb. 300 kórházat telepítettek, amelyeket a háború befejezése után átadtak az új bolgár államnak. Ezzel együtt mintegy 500 orosz katonai orvos maradt vissza, telepedett le végleg vagy hosszabb időre Bulgáriában. A bolgár egészségügyi és orvosi közigazgatás és orvosképzés részben az Osztrák–Magyar Monarchia mintájára, de jelentős orosz szakmai segítséggel épült fel. Ez főleg a bolgár orvosképzés megszervezésében mutatkozott meg. Érthető, hogy a bolgár orvosi szaknyelv orosz hatásra formálódott. Ez csak erősödött, amikor a nagy orvosiánra való tekintettel, az új bolgár állam az 1880–90-es években jelentős számú orosz, ukrán, grúz és örmény orvost, felcsert, nővért és bábát hívott meg. Az orvosi közelet nyelve az orosz lett. A bolgár orvosi szakirodalomban az 1890-es évektől jelentek meg a bolgár orvosi nyelvet bemutató szótárak, alapmunkák: 1899-ben kiadták a Bolgár gyógyszerkönyvet, 1901-ben a Bolgár orvosi szótárt, napvilágot láttak bolgár orvosi folyóiratok, amelyek mindegyike rendelkezett az új orvosi kifejezések rovattal.

A DÉLSZLÁV ORVOSI NYELVÚJÍTÁS ÚTJAI A balkáni orvosi nyelvújítás egyik, sajátos hatások alá került nyelve a szerb orvosi nyelv. Az előzményekben már szó volt az illír nyelvújító mozgalomról, amelynek egyik célja az egységes délszláv orvosi nyelv kialakítása lett. A horvát orvosi nyelvújítás valódi célja a német és a magyar hatások kivédése volt, csak másodlagos célként jelent meg az illír nyelvújító mozgalomhoz való csatlakozás. A horvát orvostársadalom – hasonlóan a magyarországi szerbekhez – orvosi oklevelüket Bécsben, Grazban és Budapesten szerezték, hiszen önálló orvosképzéssel csak 1867-től rendelkeztek, bár Zágrábban az 1780-as évektől a helyőrségi kórházban már működött katonasebész-képzés. Ez természetesen nem pótolta a hazai orvosképzést, így a XIX. század első évtizedeiben a horvát orvostársadalom természetes igénye lett saját orvosi nyelvük kialakítása. Több anyanyelvű folyóirat megalapítása kudarcot vallott, hiszen egyetemi háttér nélkül nem számíhattak sikerre. Az illír mozgalom több lehetőséget ígért, bár e törekvés a délszlávok körében sem volt egyértelmű.

A magyar királyság területére a XVI. századtól nagy tömegekben érkeztek a törökök elől menekülő szerbek, akik nemcsak a Délvidéken alkottak egybefüggő nemzetiségi területeket, de az ország belső területein is kolóniákban

telepedtek meg. A magyar földön élő és a Balkánon maradt szerbek között az összetartó erő az ortodox egyház maradt, annak ellenére, hogy a török uralom hosszú évszázadokon át elmaradott állapotokat konzervált a hazai szerbek körében. A magyarországi szerbek köréből – a nemzetiségi arányokat tekintve – szép számban kerültek ki orvosok, sebészek, akik oklevelüket Pesten és Bécsben szerezték. A felvilágosodás hatására fellobbant szerb nemzeti mozgalmak magyarországi központjai Buda, Szentendre, a török uralom alól felszabadult Vajdaságban pedig Újvidék lett. A Délvidék szerb orvosai oklevelüket Pesten, Bécsben és részben Grazban szerezték, szakirodalmi tevékenységük csak részben kötődött egyetemi tanulmányaik helyéhez. Magyar nyelvű publikációik Budapesthez, a német nyelvűek Bécshez kötődtek, de hamarosan Újvidék vált a szerb nemzeti mozgalom központjává, így itt alakult ki a szerb orvosi irodalom központja. 1757 és 1918 között Újvidéken 233 szerb nyelvű orvosi könyv látott napvilágot, míg ebben a korszakban Újvidéken, Pesten és Bécsben összesen 466 szerb orvosi könyv jelent meg. Az újvidéki szerb orvosi munkák Emanuel Janković nyomdájából kerültek ki. Ez a nyomda lett a megújított szerb orvosi nyelven kiadott munkák terjesztője. Szinte kiadványról kiadványra alakult a szerb orvosi nyelv, itt formálódott a szerb szakmai kifejezőkészlet a német tükörfordításokból, a horvát illír mozgalom szóalkotásaiából és az oroszról átvett szakkifejezésekből. Jeles nyelvújító volt Konstantin Peicic (1802–1882), a pesti egyetemen végzett orvos, aki 1830-ban adta ki a *Rukovoditelj k sveopcem zdravlju* című felvilágosító könyvét, majd 1834-ben a kétkötetes *Egészségügyi tudnivalók* című munkáját, amely az új szerb orvosi nyelv első jeles kézikönyve lett. Ennek függelékében 153 gyógynövénynevet közöl német–latin–szerb megnevezésekkel. Peicic saját kiadót és nyomdát alapított, itt adta ki 1870 és 1873 között az első szerb orvosi folyóiratot, a *Domaci Lekart* (Háziorvos) és Gavriló Pekarović gyermekgyógyászát. Rajtuk kívül Ilija Ognjanović-Abukazem (1845–1900) volt a szerb orvosi nyelvújítás legnagyobb alakja. Tevékenysége Bugát Pál munkásságához hasonló, ő az első szerb orvosi szótár megalkotója. Számos orvosi ismeretterjesztő és egészségnevelő könyvet jelentetett meg, amelyek a nyelvújítás fontos dokumentumai lettek. Szinte nem volt olyan szerb orvos (Milan Jovanović Batu, a *Zdrovlje* című folyóirat megalapítója, Radivoj Simonović stb.), aki ne foglalkozott volna orvosi szavak megalkotásával.

A LENGYEL ORVOSI NYELV REFORMJAI A lengyel nyelv fejlődését a XVI. századtól a folyamatosság jellemezte, elsősorban a lengyel királyi és főnemesi udvarokat, de legfőképpen a krakkói egyetemet. Az utóbbi helyen a latin volt a tudomány és az egyetemi előadások nyelve, de már a könyvnyomtatás elterjedésével jelentőssé vált a lengyel nyelvű könyvek kiadása, sőt a tudományos munkákat is mind nagyobb gyakorisággal nyomtatták ki lengyelül is. A XVII. századtól jelentős példányszámban jelentek meg orvosi felvilágosító könyvek, amelyek nemcsak egészségnevelési célokat szolgáltak a városi és a falusi lakosság köreiben. Az orvosi

nyelv szempontjából lényeges lett az egyetemi orvosképzés két szintje: a hatéves orvosképzés 1770-ig főleg latin nyelvű munkákra épült, míg a rövidebb sebészképzés lengyelül folyt, és lengyel munkákra épült. Így az orvosi nyelv fejlődése folyamatosra vált, sőt a népszerűsítő orvosi irodalomban csak lengyel szakkifejezéseket alkalmaztak.

A középkori lengyel állam bukása, a szomszédos nagyhatalmak területi igényei és Lengyelország felosztása alapjaiban változtatta meg a lengyel társadalmat és a nemzeti törekvéseket. Eltűnt a királyi udvar és a nemesi „arany szabadság”, a lengyel állam függetlenségének visszaállítása érdekében egy ideig Napóleon alakja köré fonódtak az illúziók, aki Sándor cárral egyetértésben megalkotta a rövid életű Varsói Fejedelemséget, majd az 1815. évi bécsi kongresszus rendezte a lengyel kérdést. Éltre hívták az ún. Kongresszusi Királyságot (Orosz Lengyelországgént is emlegették), központja Varsó, az akkori lengyel gazdaság és szellemi élet szíve lett. A poroszországi és az ausztriai lengyel területek ebben az időben elmaradtak mögötte a fejlődésben. Ezen a területen a lengyel főnemesség zöme a cár hívévé vált, míg a nemesség jelentős része elszegényedett, nem látott kiutat a nyomorúságából. Az ipari és a kereskedelmi pályát lenézte, a hadsereg pedig egy lengyel ember számára csekély érvényesülési lehetőséget nyújtott. Egyedül az értelmiségi pálya maradt a vagyontalanok számára a kiút, amely egyben a forradalmi eszmék „melegágya” is volt. Varsó lett az a szellemi központ, ahol az irodalmi élet fejlődésével együtt formálódott a tudományos és a szaktudományos gondolkodás is. Új eredményeket hozott a nyelvészet: Samuel Bogumił Linde 1807 és 1817 között megszerkesztette és kiadta a lengyel nyelv szótárát, Feliks Bentkowski 1814-ben kétkötetes irodalomtörténetét, fejlődésnek indult a régészet, a jogtörténet és számos szaktörténet, közöttük az orvostörténelem is. Varsó mellett Wilno jutott kiemelt szerephez: annak ellenére, hogy ez a város már Oroszországhoz tartozott, a lengyel–litván liberális nemesi értelmiség szembefordult a volt jezsuita egyetem barokkos szellemével. Az értelmiségi kör vezetője Stanisław Potocki és Jan Śniadecki, a kitűnő természettudós, a wilnói egyetem rektora volt. Az utóbbi az irodalomban a klasszicista irány védelmezője, a természettudományok vonatkozásában a korszerű szaknyelv kialakításának a kezdeményezője. Jelentős szerepe volt az orvosi, a kémiai, a botanikai és a gyógyszerészeti szaknyelvezet megújításában, számos lengyel–latin szakszótár kiadója. A szakmai nyelvújítás fontos helye maradt Krakkó, az évszázados egyetemi hagyományok, a könyvkiadás és tudományos kutatás központja.

A nyelvápolást szolgálták az orvosi folyóiratok, amelyek kezdetben latinul (a tudomány nyelvén) és lengyelül (a népszerűsítő-egészségnevelő lapok csak lengyel nyelven) láttak napvilágot. Ilyen például a Lesznóban a *Primitiae Physico-Medicinae* címet viselő, első latin nyelvű orvosi folyóirat, de már 1801-től Varsóban megjelent a *Dziennik Zdrowia* (Egészségnapló), a lengyel nyelvű orvosi folyóirat. A Leopold Lafontaine által szerkesztett szaklapban közölt közlemények-

ben az adott fogalmakat lengyelül közölték, mellettük – zárójelben – megadták a latin megfelelőjüket is. Ezt a szerepet töltötte be Wilnóban az *Orvosi Társaság évkönyve* és a *Wilnói Gyógyszerész-társaság emlékkönyve*. Az iménti két litvániai szaklap 1821-ben egyesült *Orvos-sebész-gyógyszerési Napló* néven, 1836-tól pedig a Wilnói Orvossebész Akadémia adta ki. Orosz Lengyelországban a lengyel orvosi nyelv ápolása főleg szakfolyóiratokban folyt, ezek kiadói mindig orvosi társaságok voltak. Például 1828-tól a Varsói Orvostársaság adta ki a *Varsói Orvosi Naplót*, amely kezdetben heti, majd az orosz hatóság nyomására havonta jelent meg. 1838-ban a *Varsói Orvostársaság Évkönyve* néven engedélyezték. Az 1850-es években szünetelt a kiadása, 1860-ban havi, 1873-tól pedig negyedévi kiadványként engedélyezték újra. 1847-ben a Varsói Orvostársaság megalapította az *Orvosi Hetilapot*, mint az orvosok, sebészek és gyógyszerészek közös tudományos szaklapját, amely 1868-tól szaktudományi mellékletet is kiadott. Krakkóban 1878-tól adták ki – hetilapként – az *Orvosi Krónikát*, az *Egészség* című ismeretterjesztő lapot és az *Orvosi Kritikát*, Porosz Lengyelországban – Łódźban és Poznańban – az *Orvosi Hetilapot* (1888) és az *Orvosi Újdonságok* (1889) című lapot. Ezek a lapok alapítványok, társaságok, akadémiák kiadványai voltak, gyakran változtatták nevüket, de szerkesztői között találjuk a lengyel nyelvújítás több kiemelkedő alakját. Így például Józef Polák (1857–1928; Varsó főorvosa, kiváló közegészségügyi szakember), Bolesław Prust (1847–1912; az orvosi végzettségű Aleksander Glowacki Bolesław Prust néven világhírű író lett), Florian Sawiczewski (1797–1876; a lengyel gyógyszerészet megalapozója, egyetemi tanár), továbbá Józef Majer (1808–1899; az élettan professzora Krakkóban, aki 1813-ban megalapította a Lengyel Tudományos Akadémiát). Itt kell megemlíteni Józef Dietl (1804–1878) nevét, Krakkó kiváló polgármesterét, aki a krakkói orvosi kar tanáraként meghatározó vezetője lett a krakkói orvosképzés reformjának. A közel 100 évre visszatekintő és több gyökérrel rendelkező lengyel nyelvújítási mozgalom csúcsa az 1905-ben megjelent *Lengyel orvosi szótár* Tadeusz Browicz (1847–1928) anatómus, egyetemi tanár és Stanisław Ciechanowski (1869–1945) patológus, egyetemi tanár szerkesztésében, akik a krakkói, varsói, poznańi orvosi karokon működő orvosi nyelvi bizottságok anyagaiból állították össze ezt a kötetet, amely később újabb átdolgozott és kibővített kötetekkel gyarapodott. A XIX. század elején láttak napvilágot a lengyel orvosi szakszótárak, így Józef Majer és Francisek Skobel (1806–1876) patológus, egyetemi tanár szerkesztésében az *Anatómiai szótár* (1838), majd ezt követte a *Sebészeti szótár* és a *Nőgyógyászati szótár* (1840-es évek). 1859-ben Varsóban – a varsói Orvosi Társaság javaslatára – megalakult a Szótárszerkesztő Bizottság, amely a lengyel orvosi nyelv tisztaságát felügyelő testület lett. Megegyezős alapon az összes lengyel egyetemre vonatkozóan (Krakkó, Varsó, Lwów, Wilno, de ide számolták Poznań, Turun, Breslau egyetemeit is) kidolgozták az összes orvosi területre vonatkozó, a fogalmakat és a megnevezéseket tisztázó szakszótárakat, amelyek egyben a nyelvi tisztaság eszközei is voltak. Így Krakkóban, 1869-ben Skobel szerkesztésében

megjelent a *Latin–lengyel orvosi szótár*, amely már külön fejezetben adta meg az állatbetegségek és -gyógyászat latin kifejezéseinek lengyel megfelelőit. Ennek újabb kiegészítése lett az *Orvosi terminológiai szótár* József Peszka (1845–1916) és Stanisław Krysiński (1846–1897) szerkesztésében. A lengyel orvosi szakszótárak szerkesztése folyamatossá vált, részletes ismertetésük külön tanulmányt igényelne.

IRODALOM

Ackernecht, Erwin: *Geschichte der Medizin*. Stuttgart, Enke, 1979.

Ambrus Tibor: Bulgária közegészségügye. *Gyógyászat*, 1938.

Aposztolov, Miladin: *Istorija na medicinata*. Szófia, Medicina, 1984.

Artelt, Walter: *Einführung in die Medizinhistorik*. Stuttgart, 1949.

Balla Ferenc: *Bácska és Bánát egészségügye*. Szabadka, Fórum, 1990.

Bieliński, József: *Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wilenskiej*. 1939.

Demkó Kálmán: *Az orvosi rend története*. Budapest, MOK, 1894.

Dzsakov, Szt.: *Isztorija na medicinata*. Szófia, 1932.

Glesinger, Lavoslav: *Povijest medicine*. Zagreb. 1978.

Kasszirskij, I. A.: *Az orosz és szovjet orvostudomány nagyjai*. Budapest, Művelt Nép, 1951.

Kuzmin, Mikhail: *Isztorija medicinu*. Moszkva, Medicina, 1978.

Multanovszkij, M. P.: *Isztorija medicinu*. Moszkva, Medicina, 1967.

Müller-Dietz, Heinz E.: *Ärzte im Russland des 18. Jahrhunderts*. Esslingen, 1973.

Nyomárkay István: A magyar és a szerbhorvát nyelvi kapcsolatok. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvek a Duna-táján*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.

Nyomárkay István: Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál. *Kisebbségkutatás Könyvek*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2002.

Nyomárkay István: A horvát és szerb szótár-irodalom. In: Kis szláv lexikonirodalom. Szerk.: Nyomárkay István: A horvát és a szerb szótár-irodalom., In: Nyomárkay István – Vig István (szerk.): *Opera Slavica Budapestinensis*. ELTE Szláv Filológiai Tanszék. Budapest, 50–109.

Richter, W.: *Geschichte der Medizin in Russland*. I–IV. Moszkva, 1817.

Schultheisz Emil: *Az orvoslás kultúrtörténetéből*. Piliscsaba–Budapest, MATI-SOMKL, 1996.

Sejda, Bronislaw: *Dzieje medycyny z zarysie*. Warszawa, 1973.

Stanojevic, Vlada: *Istorija medicine*. Beograd–Zagreb, 1962.

Tartalja, H.: *Povjesni pregled rozvitka ljekarstva*. Zagreb, 1955.

700 godina medicine u Srba. Beograd, 1971.

A magyar nyelvünk

*Csodálom a magyar nyelvet.
Áldom sorsom, hogy beszélem.
Napjaimat vele élem.*

*Te vagy:
Gondolkodásunk tanítója,
Képgondolatok hordozója,
Magyarságunk tudatosítója.*

*Tanúja vagy messze múltnak,
És míg évezredek múltak,
Gyökgyökereid homályosultak,
Mégis szócsaládokba fonódtak.
A családok meg szomszédoltak,
Az árnyalatokra új szavak alakultak.*

*Új szavak és régi szavak,
Rejtélykincsek, jövevények,
Egymást termékenyítitek.
Így népesül a magyar szóvilág,
S nyílik nyelvünk: millió tarka virág.*

BP

Keszler Borbála

Horrorisztikus és „illetlen” kifejezések a régi orvosi receptekben

Ha nyelvelmékekről esik szó, akkor mindenki komoly, emelkedett szövegekre gondol: a Halotti beszédre, a Königsbergi töredékre; a szentek életét, bibliai részeket tartalmazó kódexekre stb., és csak ritkán vagy soha a legizgalmasabb szövegekre: a boszorkányperekre, az úriszéki iratokra vagy az orvosi receptekre.

Lehet, hogy első pillanatban furcsának, sőt hihetetlennek tűnik, hogy orvosi recept érdekes lehet, hiszen ha ma a kezünkbe veszünk egyet, csupán néhány latin szót látunk rajta. Az ókortól azonban egészen a XVIII. századig egészen mások voltak az orvosi receptek. Nem a gyógyszerésznek szóltak, hanem magának a betegnek vagy a hozzátartozójának, mégpedig igen közvetlen, beszélt nyelvhez közel álló nyelven.

A levéltárakban számtalan kéziratos orvosló- és receptkönyv található, amelyek a címükkel ellentétben gyakran inkább házi mindentudók, tehát az orvosi tanácsokon és recepteken kívül szó esik bennük szőlő- és kertművelésről, méhészetéről, befőzésről, szépitőszerek készítéséről, puszkatisztításról stb. A tanácsokat, recepteket papok, borbélyok, udvarházak aszszonyai írták össze a füvesektől, bábáktól, rokonoktól, esetleg orvosoktól hallottak, valamint saját tapasztalataik alapján. Természetesen vannak tudós orvoslókönyvek is. Ezek közül a legkorábbi kéziratos orvoslókönyv a Lencsés György-féle *Ars Medica* (a továbbiakban *AM.*) 1577-ből, valamint Pápai Páriz Ferenc már nyomtatott *Pax Corporisa* 1690-ből.

A receptekből kiderül, hogy a régi kor embere mindent felhasznált gyógyszerként, amit a környezetében megtalált: növényi, állati vegyi és ásványi anyagokat egyaránt. Az állati eredetű anyagok gyógyszerként való felhasználása már az ókorban is szokásos volt, s a magyar orvosló és receptkönyvekben is gyakran előfordult.

Hogy különböző állatok különböző szerveit rendelték bizonyos betegségek ellen, az a népi gyógyításban elsősorban a mágikus gondolkodásmóddal kapcsolatos. Az állatok, illetve azok egyes részeinek gyógyító célzatú felhasználása évez-

redék óta kapcsolódik az ősi vallásokhoz és hiedelmekhez. A különböző népek más-más állatot tiszteltek, és más-más állatoknak tulajdonítottak gyógyító erőt (Hoppál–Törő 1975: 43). Például a kígyó általános bajelhárító, rontás elleni óvó szerepe világszerte ismert volt, de konkrét betegségek gyógyítására is használták. A kakast, a tyúkot és a nyulat a termékenység szimbólumának tartották, így egyes részeitek ugyancsak alkalmazták gyógyításra: például nehéz fogzáskor a nyúl agyvelejét kakas tarajából vett vérral keverve bedörzsölésre (Pólya J. 1945: 20).

Az egyértelműen mágikus eredetű állati szerek mellett a népi gyógyászatban használatosak voltak olyan állatok részei is, amelyek elsősorban az analógiás, azaz hasonlósági elv alapján, illetve – mai kifejezéssel élve – homeopátiás gondolkodásmód miatt kerültek be a népi gyógyszerek közé (Hoppál–Törő 1975: 43). Ennek egyetemességét bizonyítja a következő mondat is: *Ami elrontja – meggyógyítja*. Vagyis a betegség kiváltó okával vagy azzal kapcsolatban lévő gyógyszerrel, jelképes cselekvéssel kell orvosolni a bajt. Például a néphit szerint a fogféreg okozta fogfájást férgelével (giliszta, hernyó, kukac) vagy a foghoz hasonló kemény szövetekkel próbálták gyógyítani. Már az *Ars Medicában* (I. 84a) is vannak adatok férgelgel történő foggyógyításra. Lencsés György úgy vélte, hogy a *földigiliszta hamva* a fájós fogakat meggyógyítja.

De analógiás gyógyítás a mérges állatok okozta marások mérges kígyóval, pókkal való gyógyítása is. Például Szentgyörgyi J. (1619 e.): *Pook maras ellen uagj merges keleueni ellen. Az legiet, pokot, fokhagymat, safrant, rosa uizet, egi keues bort; ezeket timporald (azaz keverd) eözue, es kösd rea, ki uonza az mergeth* (Hoffmann 1989: 188–189). 1577: [*Scorpio marasrol.*] *Azon Scorpioth törd meg es keösd rea* (*AM.* VI. 25b). Vagy például nemzésre való elégtelenség esetén az *AM.* bikának, farkasnak, rókának vagy szarvasnak a csökét (232b, 233a) vagy fogoly madárnak a monyát (I. 233a) ajánlja. Másutt (*AM.* I. 271a) azt olvashatjuk, hogy: [*Az Meddwsegröl.*] *...oly Malacznak melyet az annya zoptath keth monyath, azald megh es törd porra, ad megh ynna, akar ferfy akar azzonyallat legyön ha Meddw.*

1. Megjelent a Bárdosi Vilmos (szerk.): *A szótól a szövegig* kötetben. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012, 139–145.

A gyógyításhoz felhasznált állatokat néha különös kegyetlenséggel ölték meg, és szinte szadista módon nyerték belőlük a gyógyításra szánt részeket. Jól mutatják ezt a következő kifejezések: *akaszd fel, aszald meg, égesd meg, fővel bocsásd vízbe, főzd meg, hasítsd fel az hasa felől, lödd meg, mejjeszd meg szárazon, metéld meg, mesd ketté vagy szakaszd ketté, nyársald fel, nyúzd meg, öld meg; sőt: öld meg fujtva; önts meg forró vízzel; rekeszd egy fazékba; süsd meg; száraszd meg; szúrd ki a szemét; törd meg; törd porrá; vagdald meg apróra; vágd le a fejét; vedd fejét, véréit; vedd ki a szívét, máját, tüdejét; vond le a lábáról a húst stb.*

Néhány ilyen recept. *Medicinae Variæ* (1603 k.): [*Haliogh ellen.*] *Az hollot fogd meg es főuel botsasd az vízben, es addigh ki ne vedd onnet, az migh megh nem fulad, az epeiet osztan ved ki, egy egy czeppet botsas az szemeben benne regel reggel es le hasittja az haliogot, auagy mentül hertelemb halallal ölheted megh, ugy öld megh az hollot, mert ha eszeben veheti, hoga megh ölik, az epejet megh emishti, s nem talasz benne* (Hoffmann 1989: 16); *Medicinae variæ* (1603 k.): *Feczikerül. Az fianak a szemet szurd ki, harmad napra oly füuet hoz, hoga megh keni velle s-megh giogiul, s-oljan epp leszen az szeme, mint az előtt volt* (Hoffmann 1989: 48); *Medicinae variæ* (1603 k.): *Szent Antal tüzerül. Keres egy eszteragh fiat, vond le az labarul az hust, az tsontjait aszald megh, törd porra, azzal hinczed az sebet* (Hoffmann 1989: 19); *Medicinae variæ* (1603 k.): *Korsaghrul. Az kis kutja kölyköt ember szakasza kette, s-az epeiet vegie ki, s-aszalja meg es igia megh egy pohár hidegh borban mikor szinte reja iut a niavalia* (Hoffmann 1989: 30); *Orvosságos könyvecske* (1665 k.): [*Nehez betegségről.*] *Mezej egeret szakazd ket fele, es annak vegj három czep véréit, adj meg jnja, mjkor rea jun* (Hoffmann 1989: 260); Újhelyi I. (1677): *Az mely gyermeknek a hasacsáját az fájdalom rágja. Az farkasnak az bélit hasíts meg, s mosd meg jól, szárazd meg, s mikor az gyermeket az hasrágás bántja, tehát az farkasnak az bélit faolajban márts belé, s az gyermeknek kösd úgy az hasára, eláll róla* (Hoffmann 1989: 314); *Becksereki* (1698–1703): *Az mirigyét pedig így orvosold. Az nagy varas békát az hátulsó lábánál fogva akassz fel egy helyen, tégy egy vijasz edént alája, hadd csepegjen száján, szemén az mérge, azután tedd el az asszú békát, mikor mirigyevagyon, vedd elő, áztasd meg azt borban, tedd az mirigyre, mind kivonja az mirigynek az mérgét* (Hoffmann 1989: 412); *Becksereki* (1698–1703): *Ijedt, rettent, dobogó szű ellen. Fogj három katona békát, annak az bal ódalát hasíts meg hosszára, vedd ki szívét, tüdőjét, azt aszald meg, törd apróra, szitáld meg, azt add bé innya égett borban, osztán az mikor az három békáknak az sziveket kiszeded, akkor mind az három békákat bocsásd el az vízben* (Hoffmann 1989: 427); 1577: [*Vyzeletnek nem meheteseröl.*] *Chymazokath törý megh, az vyzeletnek lykaban az zömeröm testben bochyasd be, el yndyttia* (AM. I. 225a); *Vajúdaskor. Igen hathatosnak ditsérik a' Mártiusban fogott Nyúl szemét. Ezt fényével belől fordítva a Hasára kell tenni* (Pápai Páriz F. 1669/1747: 283); Török J. (1619 e.): *Verhasrol ualo. Fordicz feöl az uduaron ualo teörseökeöt, es az herniu ferget, az möllet az törsök alát talasz, aszald megh, teörd megh, piricz megh az kenieret, es mezzel teörüld, es az*

megh aszalt herniu fereöggel hincz megh az piritot kenieret, es ad megh eönnj az kin uer[has] uagon (Hoffmann 1989: 104).

Gyakran olvashatjuk a receptekben, hogy elevenen kell az állattal valamit tenni, például elevenen kettéhasítani, véréit venni, vagy melegen kell a beteg részre helyezni.

Orvosságos könyv (18. század): *Fogfájásrúly. Martiusban foga egy vakandokat, vedd az bal kezeden addig szorítsd, az markodon míg meg nem döglök, bizonyos lehez benne, azon esztendőben valakinek meg fogod az fogát, mingyárt a fog fájása el hadgya ötet, ilyen formán mind másnak, mind magadnak szolgálhatz* (Oct. Hung. 754. 33v); 1577: [*Franczuroul.*] *Bak Maczkat elewönön eos megh forro vyzzel vgy hogy az mya halyon megh, melyezd megh... swsd [meg]...Siryat... fogd megh... azzal kennyed* (AM. I. 317a); Török J. (1619 e.): [*Torokgikrol.*] *Az feczke fiat eleuenön egesd megh, es az hammat mirrhual es mezzel, egi mertek alát mindeöniket eöszsze czinald, czoda hasznalattiat mongia Plinius* (Hoffmann 1989: 122); Újhelyi I. (1677): *Rettegés ellen. Eleven vakundoknak az szívét ki kell venni, meg kell száraztatni, törni, s egy késhegyin pivenka avagy gyögyvirágvízben kell benne innya adni* (Hoffmann 1989: 300); 1577: [*Korsagh wtesröl.*] *Egy kys eb keolyket az ky meeg az anyyat zopya, mönnel köwerbet talalhacz keres. Az korsagos embörnek nyryek el az hayat. Az keolyket az hasa felöl hasych megh mynd vegygh mynd feyet smynd belyth, vgy hogy semmy ky ne essek beleole, de az hatafelöl eppen maraggyon, es myhelt megh hasythyak, melegön kössek az embör feyere azonnal, harmad napygh tarchyak oth raytha, S megh gyogyul* (AM. I. 31a); 1577: *Egesnek Seberöl. Machkanak hertelenséggel vöd vereth, melegön kend azzal be, de azonnal legyön az Eges vthan* (AM. IV. 24a); 1577: [*Alom hozo oruossagok.*] *Kechke Baknak az Twdeyet az mynth ky veyek melegön, ha az kabalkodo hagymazbely ferfyukan az feyere keoteod, nagyot segyth. Ha penygh az Nösten kechykenek az twdeyet az azzonyallat feyere, annak azont haznalya* (AM. I. 16a); Török J. (1619 e.): *Okadasrol. ...Az ki pedig giakorta okadik, egi üleö kakast szakasz kette, keösd mingiarast az hasara az giomra arant* (Hoffmann 1989: 101).

Még kegyetlenebb eljárás volt, amikor az élő állatot tették a beteg testrésze, és abban hittek, hogy mire az állat meghal, a betegség is elmúlik. Ez a módszer a népi gyógyításban azon a hiedelmen alapszik, hogy a betegséget le lehet húzni, és át lehet adni másnak.

1577: [*Pokol Varról.*] *Egy Elewen gylyztath kös rea, alyon huzon Negy oraygh rayta, az gilyza is megh hal, az pokolvarat is megh öly* (AM. IV. 5a); 1577: [*Fenenek eteleröl.*] *Kös Egy elewen rakoth rea, tarch mynd addigh raytha az mygh megh hal, az Feneth meg Eoly, Eo magais megh hal* (AM. IV. 12b); Török (1619 e.): *Kigio marasrol. Fogy egi tikot eleuenön, teöd az tiszta alfelet az tiknak, az az a' seggit az sebre, az kigio marasnak merget az tiuk mind hoszsza sziya, meli merögtül megis hal, hanem fogj ismet mast, teöd annakis tiszta seggit az sebre, mind addig ugi tarczad, mig nem latod, hoga az dagadasa el apad* (Hoffmann 1989: 109).

Olykor nem csupán állati, hanem emberi részeket is felhasználáltak gyógyításra. Néhány példa. Török János (1619 e.): *Korsagrol. Az mölj embört meg eölnek, uöd annak feie kapontiaiat, teörd porra, feier borba ad meg innia, soha teöbbe ki nem ütj* (Hoffmann 1989: 155); 1577: [Szömeröm Testnek megh köteteseröl.] *Holt embörnek fogawal fwstölyed az megh köteoth embörth* (AM. I. 233b); Orvosságos könyvecské (1665 k.): *Nehez betegségröl. Hohartol vegj ember szjvet, meg szaraztanj, es az kjn nehettek vagjon, akkor meg adnj jnnja, az mjkor rea jun az nyjavalja* (Hoffmann 1989: 260); Török János (1619 e.): [Korsagrol.] *Az embörnek ueret uögied akar uyabol, akar egieb testeböl, kend megh az uerrel az szaiat az korsagosnak* (Hoffmann 1989: 122).

Kremzír Mózes még a XIX. század elején is azt tapasztalta, hogy nyavalyatörés esetén hatalmas szernek tartották a fejevett ember meleg vérenek ivását. Az embernek és az állatnak azonban nemcsak testrészeit, vérét stb. használták gyógyításra, hanem előszeretettel alkalmazták gyógyszerként az emberi és az állati test termékeit is, például a vizeletet, a székletet, a tejet, a taknyot, a hájat, a méhlepényt stb.

Az, hogy a nép mágikus erőt tulajdonított az emberi és állati váladékoknak, nem volt véletlen, hiszen ezek az anyagok természetes hatóanyagokkal is rendelkeznek, és így gyakorta siker koronázta a velük való gyógyítást. Az ürülék – amellet, hogy az esetek kisebb részében fertőzést is okozhatott – olyan baktériumokat tartalmaz, amelyek anyagcseretermékei gátolják a kórokozók elszaporodását.

Általában az úgynevezett ganéaterápiának már az ókortól kezdve nagy hagyománya volt világszerte, és a receptek tanulsága szerint nálunk is előszeretettel alkalmazták. Nézzünk néhány példát erre.

1577: [Hasnak Fayasarol.] *Farkasnak ganeyath kyt fön talalz valami Bokron es nem az földön, törd megh, Borban awagy vyzben ad megh ynna, es kösd az hasara is* (AM. I. 181a); Becskereki (1698–1703): [Szemölcsröl való.] *Az tehen mikor egyszersmind ganélik, húgyik, azt az húgyos ganét vedd fel, kenjed avval gyakorta, elvész rólad mind* (Hoffmann 1989: 356); *Medicinae variae* (1603 k.): [Meredekrüül.] *Lo szart melegen tedd egy pohárban feier borban, es ehionra igiad* (Hoffmann 1989: 21); *Medicinae Variae* (1603 k.): *Orra vere az kinek igen jar. Az heu lo ganeyt niersen kösd egy ruhaczikaban, hogy az orra liukaban ferjen* (Hoffmann 1989: 36); Becskereki (1698–1703): [Az kinek orra vére jár felette igen.] *Az új disznó ganét erős eczettel elegyits meg, azt szagoljad* (Hoffmann 1989: 381–2); *A' hó-szám megrekedéséről. Nem tsinos, de valóban hathatos orvosság e' nyavalyában a' Szamár ganéja: megaszalván s' törvén, adgyák-bé innya* (Pápai Páriz F. 1690/1747: 273); Szentgyörgyi J. (1619 e.): *Peczienies szemröl. Az giermek uizeletiuel elegicz eozue az mezet egi kis mazas cziuporban, föld megh erőssen, bizonial io* (Hoffmann 1989: 189); Becskereki (1698–1703): *Hogyha az sülydisznót két medencze közé teszed, ott elhudozza magát, azt az húgyot az süket ember fülében*

ereszted, jobban hall (Hoffmann 1989: 422); Újhelyi I. (1677): *Náthárul. Fejér ebszart főzz meg, s azután rakd csepüre, tedd az torkodra heven, az mint eltürheti, meggyógyul* (Hoffmann 1989: 320); Újhelyi I. (1677): *Pokolfakadék ellen. Nagy hirtelenséggel az embernek vizeletit jó meginnya. Annak utánna pókot, legyet, borsot, fokhagymát törj egyben, s reá kell kötni* (Hoffmann 1989: 320); Becskereki (1698–1703): *Szemfájásról való. Az tehen ganénak az közepiben az mely víz vagon, azt vedd meg egy kalánnal, avval mossad fájdalmas szemedet hamarjában* (Hoffmann 1989: 379).

Mint már az eddigiekből is kiderült: a régi orvosi receptekben gyakran fordultak elő mai szemmel illetlennek nevezhető kifejezések, ma furcsának tűnő betegségek, illetve hiányzó orvosi kifejezéseknek a körülírása, például: *szar, gané, húgy, okadás, tökösség, az leány és asszony meghugyozza magát, ki nem ganéjölhatik; francuról, avagy akinek farka veszett meg; akinek seggvéghurkója lejár* stb.

Máskor azonban eufemisztikusan, szépítve neveznek meg kényes dolgokat vagy cselekvéseket. Így például a férfi nemi szervet *faroknak, dárdának, dákosnak, arany szegnek* nevezik. A női nemi szervet, a vaginát, az *asszonyállat szeméremtestének, titokhelynek*. A serdülés korát a *kimohozás korának*. A közöszülést: *Ádám mívének, Vénusz ostromának, Vénusz játékának, gyakásnak, lükésnek* stb. Három példa ezekre. Az egyik nem is receptből való, hanem Szenczi Molnár Albert szótárának latin–magyar részéből.

Eúgium. Az asszonyj allat szemermes testének kapu hartyaja, mely az Venus első Ostromán rontatikel [ma: szűzhártya]. Orvoskönyvből való receptek. Török J. (1619 e.): *Az ki nem lükhet. Az arua czalannak az uiragat szeöd megh, teöd porra, ad megh innia borban es giakhat* (Hoffmann 1989: 326); Ponyikay, J. (1693 k.): *Amely ferfinak az arany szegét megkötik. Menj az folyóvíz mellé, az hol halat árulnak és végy egy csukát [...], fogd meg nyakszűrtön, hudozzál az szájába és ereszd el az vízben az csukát és menj haza és mindjárt fogj az Ádám mívéhez* (Szlatty M. [szerk.] 1983: 317–318).

A korábbi kutatások már bebizonyították, hogy a régi magyar orvoslókönyvek művelődéstörténeti, néprajzi és nyelvi szempontból is igen fontos nyelvi emlékek. A nyelvi képük nagyon színes, hiszen a középkori élet minden területével kapcsolatban igen gazdag nyelvi anyagot tartalmaznak. A jelen munka a mai szemmel kegyetlennek, valamint illetlennek tűnő oldaláról próbálja bemutatni a régi recepteket, amelyeknek azonban pozitív tanulságai is vannak, hiszen szövegük a középkori beszélt nyelvnek eleven színességét is mutatja.

IRODALOM

AM. = Lencsés György: *Ars Medica* 1547. Varjas Béla (kiad.) 1943. XVI. századi magyar orvosi könyv. Sárkány Nyomda, Kolozsvár.

Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. *Medicus és borbélyi mesterség*. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicus és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Budapest–Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézete, 341–434.

- Frankovich Gergely 1588. *Hasznos és föltte szükséges könyv*. Monyorókerék.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek. Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Budapest–Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézete.
- Hoppál Mihály – Törő László 1975. Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények Supplementum* 7–8: 13–176.
- Kremzir Moises 1837. *Némelly magyar nép-gyógyszerek bíráló vizsgálata*. Pest.
- Medicinae Variæ (1603 k.) In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Budapest–Szeged. MTA Irodalomtudományi Intézete, 12–52.
- Orvosságos könyvecske. (1665 k.) In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Budapest–Szeged. MTA Irodalomtudományi Intézete, 247–266.
- Orvosságos könyv (18. sz.) OSZK Kézirattár. Oct. Hung. 754. 33v.
- Pápai Páriz Ferenc 1690/1747. *Pax Corporis*. 2. kiadás. Kolozsvár.
- Pólya Jenő 1941. *Az orvostudomány regénye*. Béta Irodalmi R. T. kiadása, Athenaeum, Budapest.
- Ponyikai, J. 1693. *Liber Medicinarum*. In: Sztatky Mária (szerk.) 1983: 314–322.
- Szenci Molnár Albert 1604. *Dictionarivm Latinovngaricvm*. Nürnberg.
- Szentgyörgyi J. 1619 e. *Testi orvosságok könyve*. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Budapest–Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézete, 173–210.
- Török J. 1619 e. *Orvoskönyv. Lovak orvoslása*. In: Hoffmann G (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Budapest–Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézete, 77–171.
- Sztatky Mária (szerk.) 1983. „Minden doktorságot csak ebből kísértek”. *Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Újhelyi István 1677. *Orvosságos könyv Apafi Anna számára*. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Budapest–Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézete, 295–334.

Az igazi szó

Hogy telik erőből
 Úgy adta az Isten,
 Megértem és kibírom,
 Ami vérlik itten
 S lesz utána szóm.

Kosarazott szájjal,
 Lefojtott tüdővel
 Mégis, most is azt hiszem
 Elmondok idővel
 Kegyetleneket.

Valamikor jó lesz,
 Jó lesz megszólalni,
 Csúf, nagy özönvér után
 Jön sok galamb, talmi
 S jó lesz jó galamb.

Jó lesz szenvedéssel,
 Jó lesz majd nagy kinnal
 Sok mindent elmondani,
 Mit most a Rém hízlal:
 Az igazi szót.

Ady Endre

HELYREIGAZÍTÁS

Olvasóink hívták fel a figyelmünket, hogy a Magyar Orvosi Nyelv 2011/2. számában Ady Endre „Az igazi szó” című versében hibák fordultak elő. A verset pontosítva újra közöljük.

Szabó Mária

A magyar nyelvben meghonosodott latin orvosi és köznyelvi kifejezések (1. rész)

Mint minden tudomány, így az orvostudomány is az ókori Görögországban jött létre. Természetesen megvoltak az egyiptomi, mezopotámiai, sőt kőkori előzményei is. A görögök sok mindent átvettek az ókori kelet tudósaitól, hogy aztán náluk érjen tudománnyá. A Corpus Hippocraticum legrégebbi iratai két és fél ezer éve jöttek létre, de a későbbiek is több mint kétezer évesek. Így a megszülető orvostudomány nyelve, mint megannyi más tudományé is, a görög. Ám ahogy a filozófia terminusai, úgy a görög orvostudományéi is római közvetítéssel jutottak el az európai nyelvekbe. Sok esetben megtartották a görög szót, persze latin formában, máskor görög–latin keverék szavak keletkeztek, megint más esetben pedig tisztán latin a terminológia. Elsősorban azokban az esetekben maradtak meg a görög szavak, amikor azok a latinban már meghonosodtak, és bekerültek a mindennapi nyelvhasználatba. Erre Cicero fordítási technikáját lehet példának felhozni, aki a latin filozófiai terminológia megalkotója. Cicero alapvetően azon a véleményen volt, hogy görög szavakat csak akkor lehet alkalmazni, ha nincs latin megfelelőjük, vagy ha ezek a szavak a latin nyelvben már meghonosodtak. „Mindazonáltal azokat a szavakat, amelyeket a régiek példája szerint a latinok helyett használunk, amilyenek: rhetorika, dialektika, grammatika, geometria, muzsika, noha ki lehetne fejezni latinul is, tekintjük magunkénak, mivel a szokás már szentisítette őket.”²¹ Ugyancsak *A legfőbb jóról és rosszról* című művében írja a következőket is: „De nem is kell szóról szóra fordítani, mint az ügyetlen fordítók szokták, ha van azonos jelentésű, használhatóbb kifejezésünk. Én bizony azt is megteszem, hogy amit a görög egy szóval mond, ha másképp nem lehet, több szóval fejezem ki. Sőt azt is megengedhetjük magunknak, hogy görög szót használjunk, ha nem találunk helyette latint.”²²

Magyarországon a latin 1846-ig hivatalos nyelv volt, ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a tudományok nyelvében és a köznap nyelvben is rengeteg latin, illetve a latin közvetítésével görög szó honosodott meg. Íróink, költőink is sok latin kifejezést, idézetet használtak, és akárcsak az ókorban, ma is hatnak a nyelvre. Sokszor ezek az idegen eredetű szavak már annyira nyelvünk részeivé váltak, hogy eredeti jelentésükre és származásukra senki sem gondol. Természetesen az, hogy ki mennyi latin szót, kifejezést használ a mindennapi beszédben vagy a tudományos nyelvben, függ az illető műveltségétől, iskolázottságától. Sajnos egyre inkább rosszul használják, kifacsart szóval és elferdített értelemmel használják az idegen kifejezéseket. Emiatt mindenképpen érdemes utánajárni, hogy mi volt a szó eredeti jelentése, és mit jelent ma az orvosi és a hétköznapi nyelvben. Az összegyűjtött szavak listája hosszú, de igen érdekes.

A szavak helyesírásánál figyelembe kell vennünk, hogy az orvosi nyelvben használjuk-e őket, vagy a köznyelvben. Az orvosi értelemben használt szavaknál többnyire megmarad a latin helyesírás, a köznyelvben magyar átírást és eltérő jelentést találunk.

Sok mesterségesen kialakított újkori szó van mind az orvosi nyelvben, mind a köznyelvben, ezek azonban megtartották eredeti görög vagy latin szóelemeiket. Amennyire tudtam, igyekeztem a mai és az eredeti jelentéseket megadni. Csak a latin főneveknek írtam ki a teljes szótári alakját, az igéknek és mellékneveknek, valamint a görög szavaknak nem. Ahol a görög vagy latin szó jelentése megegyezik a magyar jelentéssel, ott nem írtam oda külön a jelentéseket.

A
abberráció, abberált eltévelyedett (*abberratio*, -*onis*, f. eltévedés, eltévelyedés, eltérés; *aberro* tévelyeg, eltéved, eltér)
abnormális (*abnormis* szabálytól eltérő, szabálytalan → **norma**)
abortusz vetelés (*abortus*, -*us*, m., *aborto* korán szülni; *abortio*, -*onis*, f. idő előtti szülés)

abscessus kelés, tályog, elmenetel, eltávozás (*abscedo* elmegy, eltávozik)
abszolút bármi, ami teljes, befejezett vagy tökéletes (*absolutus* teljes, tökéletes, befejezett)
abszorbens elnyelő (*absorbens*, *absorbeo* elnyel, felhőrpint)
abszorpció elnyelés (*absorptio*, -*onis*, f.)
absztinencia többnyire a szeszes italtól való tartózkodás, önmegtartó-

tatás, mértékletesség (*abstinentia*, -*ae*, f. önmegtartóztatás, mértékletesség; *abstineo* távortart, megtartóztat)
absztinens aki nem iszik szeszes italt (*abstinens* önmegtartóztató, mértékletes, önzetlen)
absztrakció elvonatkoztatás (*abstractio*, -*onis*, f. elhurcolás, elvonás, elrablás; *abstraho* elhurcol, elhúz, erő-

vel elvisz, elvon, magyarul használjuk az *absztrahál*, elvonatkoztatást ígét is)

abundancia terjengősség (*abundantia*, -ae, f. bőőség, bővelkedés, gazdagság)

abundáns általában terjengős leírásra vagy beszédre használjuk (*abundans*, *abundo* kiárad, kiömlik, bővelkedik vmiben, gazdag)

adaptáció alkalmazkodás, alkalmazás (*adapto* hozzáilleszt, alkalmaz)

adenoma mirigyhámából kiinduló jóindulatú hámdaganat

adjuváns (*adiuvans* segítő, támogató; *adiuvo* segít, támogat, használ, l. *adjuváns szerek*)

adminisztráció adminisztratív irodai munkával kapcsolatos, papírmunka (*administratio*, -onis, f. segítség, igazgatás, kezelés; *administro* szolgál, segít, igazgat, kezel)

adoptál örökbe fogad (*adoptatio*, -onis, f. vagy *adoptio*, -onis, f. gyermekké vagy örökbe fogadás, oltás a fába)

adrenalin a mellékvesevelő hormonja

aerob oxigén jelenlétét igénylő (ἀήρ, *aēr* gr. *aer*, *aeris*, m. levegő, gőz, pára)

affekció hatás, benyomás, vmi külső hatásra előidézett állapot, minőség, testi, lelki állapot, törekvés, hajlam, vonzalom (*affectio*, -onis, f.)

affektál kényeskedik, mesterkéltén viselkedik (*affectatio*, -onis, f. mesterkéltetés)

affinitás hajlam, vonzódás (*affinitas*, -atis, f. összefüggés, összeköttetés, újk. rokonság, vonzódás)

afrodiziákum szerelmi vágyat keltő anyag (ἀφροδισιαστικός, *aphrodisziasztikosz* gr. szerelmi, szerelemre gerjesztő, Aphrodité, a szerelem és termékenység istennőjének nevéből)

afta szájban lévő fekély (*aphthai* gr. *aphthae*, -arum, f. fekélyek a szájban, főleg gyerekeknél)

agens (*agens*, változást előidéző hatás, erő)

agglutináció baktériumok vagy más sejtek kicsapódása az immunsavó hatására (*agglutinatio*, -onis, f. odaragasztás; *agglutino* odaragaszt)

agilis tevékeny, nyüzsgő (*agilis* mozgékony, sebes, fürge)

agitáció rábeszélés, meggyőzés, rávevés vmire (*agitatio*, -onis, f. mozgás, üzés, gyakorlás, tevékenység)

agónia haldoklás, haláltusa (ἀγωνία, *agónia* gr. nyilvános játékokon való részvétel, testgyakorlás, nyugtalan-ság, szorongás; *agonia*, -ae, f. félelem, rémület)

agresszió erőszakos, durva támadás, viselkedés (*aggressio*, -onis, f. következmény, megtámadás)

agresszív erőszakos, durva

akadémia a tudomány fellegvára minden országban (Ἀκαδημία, *Akadémeia* gr. Akadémosz héroszról kapta a nevét, akinek a szent ligetében alapította meg Platón az iskoláját, ezért az ókorban Platónnak és követőinek az iskolája volt az Akadémia)

akceptál elfogad, elismer, méltányol, tekintetbe vesz (*acceptatio*, -onis, f. elfogadás, méltánylás; *acceptor*, -oris, m. elfogadó)

akidencia esetlegesség, véletlenség, jámulékos tulajdonság (*accidentia*, -ae, f.)

akcidentális esetleges, véletlen

akció tett, cselekedet, akciófilm: izgalmas, fordultatos cselekményekben gazdag (*actio*, -onis, f. elintézés, végrehajtás, cselekvés, tett, működés, per, vád; *ago* tesz, cselekszik)

aklimatizáció idegen éghajlathoz való alkalmazkodás, ált. alkalmazkodás mindenféle új körülményekhez (*acclimatisatio* -onis, f.)

akkomodáció alkalmazkodás (*accomodatio*, -onis, f. hozzáilleszkedés, alkalmazkodás, *accomodo* alkalmaz, illetve)

akkumuláció felhalmozódás, pl. gyógyszer hatóanyagának felhalmozódása a szervezetben (*accumulatio*, -onis, f.; *accumulo* fölhalmoz, halomba gyűjt, rakásra gyűjt)

akkurátus gondos, pontos (*accuratus*)

akné bőrelváltozás, pattanás (*acne*)

akta hivatalos irat (*acta*, -orum, n. cselekvések, rendeletek, jegyzőkönyvek, napló; *ago* tesz, cselekszik)

aktív tevékeny (*activus* cselekvő)

aktivitás tevékenység, buzgólkodás (*activitas*, -atis, f. cselekvés, tevékenység)

aktuális esedékes, mostani (*actualis* tevékeny, hatályos, gyakorlati; *actus*, -us, m.)

aktus tett, cselekedet (*actus*, -us, m. mozgásba hozás, tevékenység, mű felvonása)

akusztikus hallás, hallással kapcsolatos (ἀκουστικός, *akusztikosz* gr.; *acusticus* hallási, hallóérzék, hallás)

akut hirtelen keletkező, hirtelen fel-lépő (*acutus* hegyes, éles, betegségről: súlyos, forró láz)

akvárium üvegedény fogságban tartott halak számára (*aquarium*, -ii, n. víztartó; *aqua*, -ae, f. víz)

albino pigmenthiányban szenvedő élőlény (*albinus*, *albus* fehér)

albumin fehérje (*albumen*, -inis, n. vminek a fehérje)

allergén allergiát okozó, kiváltó anyag (ἀλλεργία, *allergia* gr. újk.)

allergia túlérzékenység, allergia (ἀλλεργία, *allergia*, -ae, f. orv.)

alternatív pl. gyógymód, amely más lehetőségeket kínál (*alternatio*, -onis, f. váltakozás – ἄλτερ, *alter* más, másik)

ambíció törekvés (*ambitio*, -onis, f. hivatalkeresés)

ambiciózus törekvő, nagyravágó (*ambitiosus* tetszeni vágyó, hízelgő, nagyravágó, feltűnő)

ambulancia járóbeteg-rendelés, mentőautó (*ambulantia*, -ae, f.; *ambulo* járkál, sétál, utazik)

ambuláns járó beteg, mentőautó (*ambulans* sétáló, járkáló, utazó)

amnesia büntetés alól való felmentés (ἀμνηστία, *amnészta* gr. feledékenység, bűnbocsánat)

amnézia emlékezetkiesés (ἀμνηστία, *amnészta* gr. feledés, *amnesia*, -ae, f. orv. feledékenység, emlékezetkiesés)

ampulla mely szerv tágult, kiöblösödő része, üvegedényke (*ampulla*, -ae, f. szűk nyakú, öblös edény főleg kenőcsök, olajak tárolására, palack, korsó)

amputáció mely végtag, szerv lementése, csonkítása (*amputatio*, -onis, f. ág, gally, vessző levágása, metszés)

amputál lementesz, levág, csonkít vmely testrészt, szervet (*amputo* körülnyes, levág, lementesz, megrövidít)

anabolizmus anyagcsere-folyamatok (ἀναβολικός, *anabolikosz* gr. hajón szállítandó, behoztali; *anabolicus* anyagcsere-, *anabolismus*, -i. m. anyagcsere)

anaerob oxigén jelenlétét nem igénylő

analfabéta írni-olvasni nem tudó ember (az *alfa* és a *béta* a görög ábécé első két betűje, az *an-* fosztóképző)

anekdota általában szájról szájra terjedő történet (ἀνέκδοτος, *anekdotosz* gr. férjhez nem adott leány, kiadatlan írás, mű)

anesztézia érzéstelenítés, altatás (ἀναισθησία, *anaiszthészia* gr. érzékelés hiánya, érzéketlenség)

aneszteziológia³ a műtéti érzéstelenítés, altatás tudománya (*anaiszthészia* + *logia*; vminek a tudománya, *anaesthesiologia*, -ae, f.)

aneszteziológus műtéti érzéstelenítést végző szakember (*anaisztheszia* + *logosz*, *anaesthesiologus*, -i, m.)

anafílixa túlérzékenység, fokozott allergiás reakció (ἀναφυλαξία, *anaphylaxia* gr.)

analgészia a fájdalomérzés hiánya (ἀναλγησία, *analgészia* gr. fájdalommal szembeni érzéketlenség, tompaelműjűség; *analgesia*, -ae, f.)

analgetika tbsz. fájdalomcsillapító szerek (ἀνάλγητος, *analgétosz* gr. érzéketlen a fájdalommal szemben, fájdalom nélküli; *analgetica*, -orum, n.)

analitikus taglaló, elemző (ἀναλυτικός, *analütikosz* gr.; *analyticus* taglaló, elemző)

analízis elemzés (ἀνάλυσις, *analüszisz* gr. feloldás, megszabadítás, részekre bontás)

analóg hasonló (ἀνάλογος, *analogosz* gr. arányos, megfelelő, hasonló)

analógia hasonlóság (ἀναλογία, *analogia* gr.; *analogia*, -ae, f.)

egyformaság, hasonlóság, hasonlat)

anamnézis kórelőzmény (ἀνάμνησις, *anamnészisz* gr. a szónoklattanban a színleg elfelejtett dologra való emlékezés, felemlítése egy látszólag elfelejtett dolognak; *anamnesis*, -is, f.)

anatómia bonctan (ἀνατομή, *anatomé* gr. boncolás; *anatomia*, -ae, f.)

anatomikus (ἀνατομικός, *anatomikosz* gr.; *anatomicus* boncoló, bonctani)

anatómus kórboncnok (*anatomus*, -i, m.)

anatoxin gyengített, antigén hatását megtartott toxin

andrológia a férfiak betegségeivel foglalkozó tudományág (ἀνήρ, *anér* gr. férfi + *logia* vminek a tudománya; *andrologia*, -ae, f.)

anémia vérszegénység (ἀναιμία, *anaímia* gr. vértelenség, vérszegénység; *anaemia*, -ae, f.)

aneurizma tágulat érfalon, húgycsővön stb. (ἀνεύρυσμα, *aneuryisma* gr. orv. véredénytágulás; *aneurosz* petyhüdt, ernyedtt, in nélküli)

angina szorongató fájdalom, torokgyulladás (*angina*, -ae, f. torokgyulladás, torokgyík; *ango* megszorít, fojtogat)

animáció pl. animációs filmben szereplő figurák életre keltése (*animatio*, -onis, f. éltetés, élővé tevés; -ae, f. lélek, életszellem, az anima a testben szétoszóródva található, a test mozgatásáért felelős, *animus*, -i, m. lélek)

anomália eltérés (ἀνωμαλία, *anómalia* gr., *anomalía*, -ae, f. egyenetlenség, ingadozás, változatosság, különbözőség, szabálytalanság, a szabálytól való eltérés)

anonim névtelen, nem ismert nevű (ἀνώνυμος, *anónümosz* gr.; *anonymos* névtelen, megnevezetlen)

antagonizmus ellentétesség, a gyógyszer gátló hatása egyidejűleg adott más gyógyszerekre (ἀνταγωνιστέω, *anatagoniszteó* gr. harcol vkivel, vkinek az ellenfele, *antagonisztesz* gr. ellenfél, versenytárs; *antagonismus*, -, m.)

antrax lépfene (*anthrax* gr.; *anthrax*, -acis, m. lépfene, pokolvar)

antiallergikum allergiás betegségek enyhítésére szolgáló szer (*antiallergicum*, -i, n. tsz. *antiallergica*, -orum, n.)

antihisztamin hisztamin hatást gátló anyag (*antihystamin*)

antiszeptikus fertőzésellenes, antiszeptikus (*antisepticus*; σήψις, *sepsis*, -is, f. rothadás; *szépsz* gr.; *seps*, *sepis*, f. egy kígyófajta, amelynek harapása rothadó sebet okozott)

antitoxin mérég, toxin ellenanyaga

antropológia az emberrel foglalkozó tudomány, embertan (*anthropologia* gr. ἄνθρωπος, *anthróposz* gr. ember + *logia*, *anthropologia*, -ae, f.; *antropologosz* gr. emberről beszélő; *anthropologus*, -i, m.)

aorta főütőér (ἀορτή, *aorté* gr.; *aorta*, -ae, f. főütőér, aorta)

apátia közöny (ἀπάθεια, *apatheia* gr. közömbösség, érzéketlenség, közönyösség, fájdalomtól való mentesség; *apathia*, -ae, f. a sztoikusoknál a szenvedélyektől való mentesség)

apokalipszis világvége, kinyilatkoztatás (ἀποκάλυψις, *apokaliüpszisz* gr.

kinyilatkoztatás, *apokalüptó* gr. felfed, leleplez, kijelent)

apoplexia gutaütés, szélhűdés (ἀποπληξία, *apopléxia* gr.; *apoplexia*, -ae, f. gutaütés)

apparátus vhol rendelkezésre álló kiszolgáló személyek és anyagi dolgok (*apparatus*, -us, m. készülék, készület, házi bútorok; *apparatus* elkészült, kész)

appendix függelék, féregnyúlvány (*appendix*, -icis, f. függelék, toldalék, melléklet; *appendo* függeszt, hozzátold)

applikáció alkalmazás, hozzáillesztés (*applicatio*, -onis, f. ragaszkodás, csatlakozás, hajlam, vonzódás; *aplico* hozzáilleszt, alkalmaz, egyesít, összekapcsol)

apprehenzió megragadás, felfogás (*apprehensio*, -onis, f. megragadás, felfogás, megértés)

arborétum különleges fákkal, bokrokkal, növényekkel beültetett hely (*arboretum*, -i, n.; *arbustum*, -i, n. fákkal beültetett terület)

architektúra építészet (ἀρχιτεκτονία, *arkhitektonia* gr. építészet; *architectura*, -ae, f. építészet mint elméleti tudomány, ügyesség)

archívum mindenféle régi irat, film, zene stb. tárolása, ill. arra szolgáló hely (ἀρχαῖον, *arkheion* gr.; *archivum*, -i, n. levéltár)

aréna küzdőtér (*arena*, -ae, f. homok, főveny, tengerpart, színhely, homokkal beszórt küzdőtér)

argumentáció érvelés, bizonyítás (*argumentatio*, -onis, f. bizonyítás, indoklás, bizonyító ok)

argumentum érv, bizonyíték (*argumentum*, -i, n. ismertetőjegy, bizonyító ok, érv, tárgy, tartalom, színdarab)

aritmetika számtan (ἀριθμητική, *arithmétique* gr. aritmetika, számtan; *arithmeticum*, -ae, f. – *arithmosz* gr. mennyiség, szám, halmaz)

aritmetikus számtani, számtanhoz tartozó (ἀριθμητικός, *arithmetikosz* gr. számvetési, számolási, számtanban jártas; *arithmeticus* számtani)

aritmia szabálytalan szívverés (ἀρρυθμία, *arrhythmia* gr. ritmus hiánya, aránytalanság; *arrythmia*, -ae, f. mértéken túli)

aroma íz, illat, zamat együtt (ἄρωμα, *aróma* gr.; *aroma*, -atis, n. fűszer, *aromatikosz* gr.; *aromaticus* fűszeres, fűszer-)

arrogancia elbizakodott, öntelt, durva viselkedés (*arrogantia*, -ae, f. elbizakodottság, kevélység, gőg)

arrogáns elbizakodottan, durván, lekezelően viselkedő (*arrogans* elbizakodott, öntelt)

artéria ütőér (ἀρτηρία, *artéria* gr. ütőér, tsz. erek, légcső; *arteria*, -ae, f. ütőér, atréria)

artificiális mesterséges (*artifex*; *ars*, *artis*, f. művészet, mesterség)

artikuláció kiejtés, ízület (*articulatio*, -onis, f. ízület, kiejtés, névelő, a növények új ízületi hajtása)

aspektus vminek a jellemző vonása (*aspectus*, -us, m. ránézés, látás, megjelenség, láthatóság, külső)

aspiráció félrenyelés, vmely tárgy, nyál, étel stb. légcsőbe kerülése (*aspiratio*, -onis, f. kigőzölgés, rálehelés, ráfúvás)

aszéptikus fertőzés mentes (ἀσηπτος, *aszéptosz* gr. nem rothadó, *asepticus*; *sepsis*, -is, f. rothadás)

aszfalt (*asphaltus*, -i, m. földszurok, bitumen)

aszimmetria aránytalanság (ἀσυμμετρία, *aszümmetria* gr. aránytalanság, összemérhetetlenség; *assymmetria*, -ae, f. aránytalanság)

aszkéta (ἀσκητής, *aszkrétész* gr. vmilyen foglalkozást űző, folytató)

asszimiláció hasonlóná válás (*assimilatio*, -onis, f. egyenlősítés, összehasonlítás, hasonlóná válás)

asszisztál segít (*assisto* odaáll, odalép, segít, véd, oltalmaz, gyámolít)

asszisztens segítő (*assistens*; *assisto* odalép, segít, oltalmaz, véd)

asszociáció képzettársítás (*associo* társul fogad, társá tesz)

asztma (ἀσθμα, *asthma* gr. lihegés, asztma; *asthma*, -atis, n. szűkmellűség, fuldoklás)

asztmatikus (*asthmatikosz* gr.; *asth-maticus* fuldokló, fulladozó, asztmás)

asztrológia csillagászat (ἀστρολογία, *asztrológia* gr. *asztér* gr. csillag, hullócsillag, meteor + *logia*)

asztrológus csillagász (ἀστρολόγος, *asztrológosz* gr. csillagász, csillagjós)

asztronauta űrhajós (*asztér* gr. csillag + *nautész* gr. hajós, szó szerint csillaghajós)

asztronómia égtan, csillagászat (ἀστρονομία, *asztronómia* gr. *asztér* gr. csillag + *nomosz* gr. törvény)

asztronómus csillagász (ἀστρονόμος, *asztronómosz* gr.; *astronomus*, -i, m.)

atavizmus visszaütés az ősökre, pl. farokkal vagy szőrös testtel születés (*atavus*, -i, m. az ötödik nagyapa, ő, előd)

ateista nem istenhívő (ἄθεος, *atheosz* gr. istenekben nem hívő, istentelen, istenektől elhagyott *atheos* vagy *atheus*, -i, m. istentelen, istentagadó)

ateizmus istentagadás (*atheosz* gr.)

ateróma kásadaganat a fejen (ἀθήρωμα, *atheróma* gr.; *atheroma*, -atis, n.)

atlasz térképkönyv, oszlopot helyettesítő férfialak (*Atlasz* gr. a „hatalmas teherviselő” mitológiai alak, aki vagy a saját jószántából tartja az eget és a földet elválasztó oszlopokat, vagy büntetésből, amiért a titánok oldalán harcolt az istenek ellen; birodalma a róla elnevezett Atlanti-óceán széléig ért; a hellenisztikus korban kezdik el a földet a vállain tartó alakként ábrázolni)

atléta sportoló, atléta (ἀθλητής, *athlétész* gr.)

atmoszféra légkör, atmoszféra (ἀτμοσφαίρα, *atmoszphaira* gr.; *atmosphæra*, -ae, f.)

atom (ἄτομος, *atomosz* gr.; *atomus*, -i, f. oszthatatlan)

atrocitás bántalmazás (*atrocitas*, -atis, f. borzasztóság, iszonyúság, szörnyűség)

atrófia sorvadás (ἀτροφία, *atrophia* gr. táplálékhiány, sorvadás, elhalás; *atrophia*, -ae, f.)

attrakció vmely kiváló mutató, amely vonzza a nézőket (*attractio*, -onis, f. magához húzás, vonás)

attraktív vonzó

audiencia kihallgatás, meghallgatás (*audientia*, -ae, f. meghallgatás, hallás; *audio* hall)

audiovizuális hallásra és látásra vonatkozó (*audio* hall, meghall; *video* lát, néz)

auditórium tanterem, hallgatóság (*auditorium*, -ii, n. *audio* hall, meghall, meghallgat)

aukción árverezés (*auctio*, -onis, f. árverezés, növelés, gyarapítás; *augeo* növel, gyarapít)

auktor szerző (*auctor*, -oris, m. szerző, tanító, útmutató, gyám)

auktoritás tekintély (*auctoritas*, -atis, f. példa, minta, tekintély, nézet, vélemény, parancs; *auctor*, -oris, m.)

aula díszes, nagy terem (*aula*, -ae, f. külső udvar, vár, kastély, udvar)

aura előjel epilepsiánál (αὔρα, *aura* gr. szellő, szél, érzés, kívánság, pára, illat; *aura*, -ae, f. levegő, szellő, napvilág, nyilvánosság, fény, illat, kigőzölgés)

autentikus hiteles (αὐθεντικός, *authentikosz* gr. megbízható, hiteles, eredeti, biztos)

autista érzelmileg, szociálisan különböző fejlettségi szinten lévő betegek (αὐτός, *autosz* gr. ő, maga, azaz öntörvényű, magának való)

autizmus öntörvényűség sokféle változatot, különböző fokozatokat mutató betegség, amely lehet öröklött, veleszületett, az agy vmely károsodása folytán alakul ki (*autosz* gr. ő, maga; *autismus*, -i, m.)

automata magától működő (αὐτόματος, *automatosz* gr. önként, szabad akaratóból cselekvő, mozgó)

automatizmus tudattalan, akarattalan, gépiesen ismétlődő cselekvés vagy működés (*automatosz* gr. magától mozgó, magától cselekvő, *automatidzó* gr. magától, saját kezdeményezéséből tesz vmit; *automatismus*, -i, m.)

autonóm független (*autosz* + *nomosz* gr. saját törvénnyel rendelkező)

autonómia függetlenség, önkormányzat (αὐτονομία, *autonomia* gr., *autosz* ő, maga + *nomosz* törvény; *autonomia*, -ae, f.)

averzió ellenézés vmivel, vkivel szemben (*aversio*, -onis, f. elfordulás, elpártolás, ellenszenv, undor)

avított ősi, régi, elavult (*avitus* nagyapai, öröklött, ősrégi)

axióma alaptétel, alapigazság (ἀξίωμα, *axióma* gr. alaptétel, alapigazság, tanigazság)

azbeszt égést, hőt tűró anyag (ἄσβεστος, *aszbeszton* gr. éghetetlen vászon, kő; *asbeston*, -i, n.)

B

bacillus pálcika alakú kórokozó (*bacillus*, -i, m. vagy *bacillum*, -i, n. kis pálcika, pálcá, bot)

bakteriológia (*bacteriologia*, -ae, f. – *baktérion* gr. botocska, pálcá + *logia*)

baktérium (βακτήριον, *baktérion* gr. botocska, pálcika; *bacterium*, -ii, n.)

balsam ír (βάλαμον, *balsamon* gr.; *balsamum*, -i, n. balsam, ír)

barbár műveletlen, civilizációval nem rendelkező (βάρβαρος, *barbarosz* gr. görögül nem tudó ember, nép; *barbarus* műveletlen, barbár)

bazilika (βασιλική, *basziliké* gr. nagyon látogatott hely, díszes épület, bazilika; *basilica*, -ae, f. királyi lakó-épület)

bázis alap (βάσις, *baszisz* gr. lépés, menés, menés, láb, talpazat, alap; *basis*, -is, f. talap, talpazat, lábazat, alap)

benignus jóindulatú (*bene* jól, *bonus* jó)

bestia undok, ravasz nőszemély (*bestia*, -ae, f. állat)

bestiális állatias, kegyetlen (*bestialis* kegyetlen, vad, állatias)

biceps kétfejű (*biceps*, -cipitis; *bis* + *caput*: *bis*, kétszer, kettő, *caput*, -itis, n. fej)

bifidus kettéhasított, két részre osztott, kettéhasadt (*bis* + *findo* kettéhasít)

bifokális kétfókuszú (*bifocalis*: *bis* + *focus*, -i, m.)

bilingvis kétnyelvű (*bilinguis*: *bis* + *lingua*, -ae, f.)

bilirubin epefesték (*bilis*, -is, f. epe)

biogenezis az élet keletkezése (*biogenesis* gr. *biosz* élet, *geneszisz* vminek az eredete, forrása, létrehozó oka)

biológia (*biologia*, -ae, f. gr. *biosz* + *logia*)

biopszia élő szervezetből vett szövet vizsgálata (*biopsia*, -ae, f.)

bitumen (*bitumen*, -inis, n. földszurok, gyanta)

blaszfémia gyalázkodás (βλασφημία, *blaszphémia* gr. gyalázkodás, káromlás, baljóslatú)

boa óriáskígyó (*boa*, -ae, f. a *bos*, *bovis*, m, f. tehén szóból; úgy hitték, hogy szereti megszopni a teheneket a vízikígyó)

botanikus növényekkel foglalkozó (βοτανή, *botané* gr. legelő; *botanicum*, -i, n. fűvészkönyv)

breviárium rövid kivonat (*breviarium*, -ii, n. rövid átnézet, kivonat, rövid jegyzék; *brevis* rövid)

bronchitisz hörghurut (*bronchitis*, -itidis, f.; *bronchus*, -i, m. hörgő)

bronchoszkópia hörgőtükrözés (*bronchus*, -i, m. hörgő; *szkopia* gr. csúcs, orom, őrhely, megfigyelőhely, megfigyelés, őrködés)

brutális kegyetlen (*brutalis* állatias, okatlan, értetlen)

bubópestis (βουβών, *bubón* gr. ágyék, daganat)

bulimia farkaséhség (βουλιμία, *bulimia* gr. farkaséhség; *bulimia*, -ae, f.)

bullá hólyag (*bullá*, -ae, f. víztől feldagadó vízbuborék, feldagadó és ettől gömbölyűvé váló tárgy)

C

cachexia kóros, beteges soványság (καχεξία, *kakhekszia* gr. rossz testi, egészségi állapot, az egészség elhanyagolása, betegség; *cachexia*, -ae, f. tüdővész, tüdősorvadás, sorvadás, senyvedés)

cella fülke, apró helyiség, sejt (*cella*, -ae, f. raktár, kamra, élesztár, szobácska, sejt a kaptárban)

celluláris sejtes (*cellularis*; *cellula*, -ae, f. sejt)

cenzor bíráló, felülvizsgáló (*ensor*, -oris, m. római hivatalnok)

cenzúra felülbírálás, megítélés (*censura*, -ae, f. censori hivatal, méltóság, szigorúan erkölcsös magaviselet, szigor)

centiméter (*centum*+ *metrum* századrész)

centrális középponti, központi (*kentron* gr. ösztöke, dárdahegy, közrövel való szúrás eredménye, azaz középpont, *centralis* középpontban lévő, központi)

centrifugális a középponttól elfelé irányuló (*centrifugalis*)

centripetális a középpont felé irányuló (*centripetalis*)

centrum vmi középpontja, központ (κέντρον, *kentron* gr. közép, középpont)

cerebrál ünnepélyesen tesz vmit (*celebro* összegyülekezés, összesereglés, nép ünneplése)

cerebrális agyi, agyhoz tartozó (*cerebralis* agyi; *cerebrum*, -i, n. nagyagy)

ceremónia ünnepély, ünnepélyes felavatás (*caerimonia*, -ae, f. tisztelet, hódolat, szertartás, ünnepély)

chirurgia, kirurgia sebészet (χειρουργία, *kheirurgia* gr. kézi munka, kézügyesség, kézműves mesterség, sebészi gyakorlat, sebészet; *kheir* gr. kéz; *chirurgia*, -ae, f.)

chirurgus, kirurgus sebész (χειρουργός, *kheirurgosz* kezével dolgozó, kézműves, művész, sebész; *chirurgus*, -i, m.)

cianotikus szederjes (κυάνεος, *küaneosz* gr. sötétkék, szederjes; *cyaneus*)

cianózis szederjesség

ciklikus ismételtlen visszatérő (κύκλος, *küklikosz* kör alakú, kör -, körforgás; *cyclicus*)

ciklus (*küklosz* gr. kör, gyűrű, körforgás; *cyclus*, -i, m. csillagászati forduló, ismétlődő sorrendben való szabályszerű váltakozás)

cimbalom (κύμβαλον, *kümbalon* gr. cintányér; *cymbalum*, -i, n. teknő alakú, öblös hangszer)

cinikus (κυνικός, *künikosz* gr. a kutya szóból, cinikus bölcselethez tartozó; *cynicus*)

cinizmus (κυνισμός, *küniszmosz* gr. cinikus gondolkodás és cselekvés; *cynismus*, -i, m.)

cirkumcizio körülmetélés (*circumcisio*, -onis, f.; *circum* körül, *cido* metsz, lemetsz)

cirkumstancia körülmény, állapot (*circumstantia*, -ae, f. körülállás, körülmény, állapot; *circum* körül, *sto* áll, megáll)

cirka körülbelül (*circa* előjárószo, számok mellett: körülbelül, mintegy)

cirkuláció keringés (*circulatio*, -onis, f.; *circulus*, -i, m. kör, gyűrű)

cirkusz (κίρκος, *kirkosz* gr. cirkusz; *circus*, -i, m. körvonal, versenytér, kör alakú versenypálya)

cirrózis májsugorodás (*cirrhosis*, -is, f.)

ciszta (κύστις, *küsztisz* gr. hólyag, húgyhólyag; *cysta*, -ae, f. tömlő, hólyag)

ciszterna (*cisterna*, -ae, f. föld alatti víztároló)

citológia sejttan (κύτος, *kütosz* gr. üreg, edény, amely befed, betakar, test, sejt; *cytologia*, -ae, f.)

citoplazma az élő sejt alapanyaga (*cytoplasma*, -atis, n.)

civil (*civis*, -is, m, f. polgár, *civilis* polgárhoz tartozó, polgár-, udvarias)

civilizáció (*civis*, *civitas*, -atis, f. polgárság, állam)

continentia visszatartás, tartóztatás, önmegtartóztatás (*continentia*, -ae, f.)

D

debil szellemileg visszamaradott (*debilis* nyomorék, erőtlen, gyenge)

debilitás szellemi visszamaradottság (*debilitas*, -atis, f. nyomorékság, erőtlenség, gyengeség)

decens csinos, szép (*decens* illő, illendő, tisztességes, csinos, szép)

dekubitusz felfekvés (*decumbo* lefekszik, ledől; *decubitus, -us, m.*)
dedikáció ajánlás (*dedicatio, -onis, f.* felajánlás ált. az isteneknek)
dedikál ajánl vkinek (*dedico* ajánl, jelent, tudósít)
dedukció levezetés (*deductio, -onis, f.* odavezetés, elvezetés, levezetés, bizonyítás, lecsapolás; *deduco* levezet, vezet, elvezet; *duco* vezet; *dux, ducis, m.* vezér)
defekt (*defectus* meggyengült, erőtlén)
defektus hiány, fogyatékoság
defektus elérőtlenülült, meggyengült, erőtlén)
defenzió védekezés (*defensio, -onis, f.* védelmezés, védelem)
definíció meghatározás (*definitio, -onis, f.* határszabás, pontos kijelölés, értelmezés)
deformáció elformátlanodás, eltorzulás (*deformatio, -onis, f.* elcsúfítás, eltorzítás, kisebbités, gyalázás; *forma, -ae, f.* alak, forma)
deformitás eltorzulás, alaki rendellenesség (*deformitas, -atis, f.* idomtalanság, rútság)
degeneráció elfajulás, elkorcsosulás (*degeneratio, -onis, f.; degenero* fajtától elüt, elfajzik, elkorcsosodik, bemocsokol, gyaláz; *genus, generis, n.* faj, nemzetség)
dekompenzáció kiegyenlítődési zavar (*decompensatio, -onis, f.*)
dekompresszió nyomáscsökkenés (*decompressio, -onis, f.; de + compressio, compressio* összenyomás, sajtolás, összeszorítás; *comprimo* összenyom, összesajtol, összeszorít, dugulást okoz, kemény székletet csinál, vizelést akadályozza, sebet, kelevényt behegeszt, meggyógyít)
dekoncentrált szétszórt, figyelmét összpontosítani nem tudó
delegáció küldöttség (*delego* utasít, megbíz, ráruház, pénzösszeg kifizetésére utasít; *delegatio, -onis, f.* utalvány fizetésre, adószedés)
delikát finom (*delicatus* kecses, bájos, finom, kellemes, fényűzési cikkek)
delírium átmeneti tudatzavar (*delirium, -ii, n.* félrebeszélés; *delirus* barázdától eltérő, tévelygő, eszelős, tébolyodott; *deliro* eszelősködik, bolondoskodik)
demens esztelen, bolond (*demens: de + mens, mentis, f.* ész, elme)

demencia esztelenség, megtévelyodottság (*dementia, -ae, f.*)
demográfia a népesség összeírása, a népesség létszámának alakulása (*δημος, démosz* gr. nép + *γραφία, graphia* gr. összeírás, írás)
demokrácia (*δημοκρατία, démokratia* gr. népuralom, *démosz* nép + *kratosz* erő, hatalom, *democratia, -ae, f.*)
demonstráció megmutatás, bizonyítás, tüntetés (*demonstratio, -onis, f.* megmutatás, bizonyítás, dicsérő, magasztaló beszéd)
demonstrátor (*demonstrator, -oris, m.* kimutató, megmutató)
deportál kivisz, eltávolít, száműz másik országba (*deporto* elvisz, elhord, elszállít)
depresszió levertség, nyomott lelki állapot, hangulat (*depressio, -onis, f.* lenyomás, lemélyítés, mélyre rakás; *deprimo* lenyom, elnyom, elsüllyeszt)
deriváció levezetés, leszármaztatás (*derivatio, -onis, f.* másfelé vétel, vezetés, leszármaztatás)
dermatológia bőrgyógyászat (*dermatologia, -ae, f.; derma* gr. bőr + *logia*)
destrukció lerombolás (*destructio, -onis, f.* lebontás, lerontás, megsemmisítés)
desztillált tisztított víz (*destillo* lecsepegtet, lecsepeg; *destillatus* lecsepegtetett)
detergens tisztító (*detergeo* letöröl, letörölve tisztogat, szárít, letöröl)
determináció meghatározás (*determinatio, -onis, f.* vég, befejezés, határolás; *determino* meghatároz, határt szab)
determináns meghatározó (*determino* határt szab, meghatároz; *determinans*)
deviáció elhajlás, elferdülés (*deviatio, -onis, f.; devio* az útról letér, eltéved – *de + via, -ae, f.* út)
dezertál elszökik, áttál az ellenséghez (*desero* elhagy, elszökik)
dezinfekció fertőtlenítés (*desinfectio, -onis, f.*)
dezinficiens fertőtlenítő (*desinficiens*)
diabétesz cukorbetegség (*διαβήτης, diabétész* gr. mérőőn, körző, cukorbetegség; *diabetes, -ae, m.*)
diagnosztika a betegség felismerése (*διαγιγνώσκω, diagignószkó* gr. megkülönböztet, világosan felismer; *diagnostica, -ae, f.*)

diagnózis kórisme (*διάγνωσις, diagnószisz* gr. megkülönböztetés, megítélés, megállapítás, kórmegeállapítás; *diagnosis, -is, f.*)
dialektus nyelvjárás (*διάλεκτος, dialektosz* gr. nyelvjárás; *dialectus, -i, f.*)
dialízis (διάλυσις, *dialüszisz* gr. szétválasztás, szétválás, felbomlás, megszüntetés; *dialysis, -is, f.*)
dialógus párbeszéd (*διάλογος, dialogosz* gr. párbeszéd; *dialogus, -i, m.*)
diéta étrend (*διαίτα, diaita* gr. életrend, étrend; *diaeta, -ae, f.*)
dietetikus étrendi, étrendre vonatkozó (*διαιτητικός, diatétikosz* gr. étrendre, életrendre vonatkozó; *diaeticus*)
differencia különbség (*differentia, -ae, f.* különbség, különbözőség)
diffúzió szétterjedés (*diffusio, -onis, f.* szétfolyás, elterjedés; *diffundo* elterjed, elszéled, szétfolyik)
diftéria (*διφθέρα, diphthera* gr. kidolgozott bőr, bőrruha, bőrsátor, pergamen, orv. hártya, álhártya; *diphtheria, -ae, f.*)
diktálás tollbamondás (*dictatio, -onis, f.* diktálás, tollbamondás)
diktátor (*dictator, -oris, m.* legfőbb tisztviselő, diktátor)
diktatúra diktátori hatalom (*dictatura, -ae, f.*)
dilemma kétség (*δίλημμα, dilémma* gr. kétágú tétel)
dioptria üveglencse optikai fénytörési mértékegysége (*διόπτρα, dioptra* gr. magasságmérő, távolságmérő műszer, *opszisz* gr. látás, látóképesség, szem)
diploma oklevél (*δίπλωμα, diplóma* gr. kétszeresen összehajtott levél, hivatalos ajánlólevél, okirat, oklevél)
direkció útbaigazítás, utasítás (*directio, -onis, f.* egyenesítés, irányítás, irányadás; *rectus* egyenes, helyes)
diskurzus beszélgetés, értekezés (*discursus, -us, m.* futkosás, csapongás, kószálás, értekezés, elmefuttatás)
disputa beszélgetés, megvitatás (*disputatio, -onis, f.* kiszámítás, tárgyalás, megvitatás)
diszkosz korong, porckorong (*δίσκος, diszkosz* gr. korong; *discus, -i, m.* kerek, lapos edény, tál, korong, porckorong)
diszkréció (*discretio, -onis, f.* elkülönítés, különválasztás, megkülönböztetés)
diszkrét (*discerno* elkülönít, különválaszt)

diszkrimináció megkülönböztetés (*discriminatio*, -onis, f. megkülönböztetés, osztályozás)

diszlexia olvasási képesség zavara (δυσλεκτος, *düslektosz* gr. kimondhatatlan, *lexisz* gr. szó; *dyslexia*, -ae, f.)

diszperzió szétszórás, szétszóródás (*dispersio*, -onis, f. szétszórás, elszéledés, *dispergo* tovahint, szétszór)

disszertáció értekezés (*dissertatio*, -onis, f. értekezés, vizsgálat, tárgyalás)

disszimiláció bontó anyagsere (*dissimilatio*, -onis, f.; *dissimilis* nem hasonló, különböző)

disszimuláció tettetés, színlelés (*dissimulatio*, -onis, f. eltitkolás, tettetés, színlelés)

diszszonancia rossz hangzás (*dissonantia*, -ae, f. össze nem hangzás, nem egyezés, különbözőség)

diverzitás különféleség, eltérés (*diversitas*, -atis, f. ellentétes nézet, vélemény, gondolkodásmód, különféleség)

dizentéria vérhas (δυσεντερία, *düszenteria* gr. görcsös hasmenés, vérhas; *dysenteria*, -ae, f.)

doktor (doceo tanít, *doctor*, -oris, m. tanító)

doktrína tan, tantétel (*doctrina*, -ae, f. tan, elmélet, oktatás, tanítás; *doceo* tanít, oktat, nevel)

dokumentum irat, bizonyító irat (*documentum*, -i, n. intés, figyelmeztetés, intő példa, bizonyosság, tanúság)

domesztikált háziasított (*domesticus* házhoz tartozó, házi; *domus*, -us f. ház)

domináns uralkodó (*dominans*, *dominus* -i, m. úr; *domus*, -us f. ház)

domináns uralkodó (*dominans* uralkodó; *domus*, -us, f. ház; *dominus*, -i, m. a ház ura)

donor véradó, vmilyen szervet adó (*dono* ad, ajándékoz, *donatio*, -onis, f. ajándékozás, adományozás)

dózis adag (δόσις, *doszisz* gr. adás, ajándék, adomány, adag, rész; *dosis*, -is, f.)

dráma (δράμα, *drama* gr. színjáték, dráma; *drama*, -atis, n.)

drasztikus célravezető, hatékony eljárás, beavatkozás (δραστήριος, *drasztériosz* gr. cselekvő, tevékeny, tetterős; *drasticus*)

duodénium nyombél, patkóbél, a nyombélhez tartozó (*duodenum*, -i, n.)

duodenális nyombélhez, patkóbélhez tartozó (*duodenalis*)

dupla kettős, kétszeres (*duplus* kétszeres, kettős, *dupla*, -ae, f. ti. *pecunia* kettős ár)

E

ediktum hivatalos hirdetemény (*edictum*, i, -n. vmely római tisztviselő hivatalos hirdeteménye, parancs, hirdetemény)

editor kiadó (*editor*, -oris, m. kiadó, előidéző, csináló)

edukáció nevelés (*educatio*, -onis, f. tenyésztés, felnevelés, nevelés)

effektus hatás (*effectus*, -us, m. kivitel, végrehajtás, hatás, siker, foganat)

égisz vmi égisze alatt: vmi oltalma, védnöksége alatt (αἰγίς, *aigisz* gr. Zeus, ill. Pallasz Athéné kecskebőrből készült pajzsa, amelynek közepén a Gorgó-fő volt. A Gorgó-fő kővé dermedtette ellenségeiket, az αἴξ, *aix* gr. kecske szóból származik, mivel a pajzs védőfegyver, innen átvitt értelme: olatlom, védelem; *aegis*, -is, f.)

egocentrikus énközpontú (*ego* én + *kentron* központ gr.; *egocentricus*)

egocentrizmus énközpontúság

ejekció kivetés, kifícamodás (*ieictio*, -onis, f. kivetés, számkivetés, kifícamodás)

ekcéma vérbősséggel járó, apró, később nedvedző hólyagocskákkal járó bőrelváltozás (ἐκζεμα, *ekzema* gr. kelés; *ekcéma*, -atis, n.)

ekhó visszhang (ἠχώ, *ékho* gr.; *echo*, -us, f.)

elasztikus rugalmas (*elasticus*)

elefánt (ἔλεφας, *elephasz* gr.; *elephas*, -antis, m.)

elegancia jólöltözöttség (*elegantia*, -ae, f. finom ízlés, finomság, szépség, éles elme)

elegáns jól öltözött, csinos (*elegans* válogatós, finnyás, finom, csinos, szép; *eligo* kiválaszt)

elektromos, elektromosság (ηλεκτρον gr. négy rész aranyból és egy rész ezüstből álló fémötvet, borostyán, hasonlóan viselkedik, mint a mágnes, ezzel a felfedezéssel kezdődött az elektromosság elmélete)

elem (*elementa*, -orum, n. elem, alkatrész)

elixír oldhatatlan alkotórészt nem tartalmazó édesített, szeszes folyadék (*elixatura*, -ae, f. főzet, *elixo* kifőz, megfőz)

embléma jelvény (ἔμβλημα, *embléma* gr. kirakott munka, dombormű, díszítmény, mozaik; *emblemata*, -atis, n.)

embólia a véráramba jutott és tovább került anyag okozta elzáródás (*embolia*, -ae, f.)

embólus az elzáródást okozó anyag, vérrög, zsír, levegő (ἐμβόλον, *embolon* gr. dugattyú szívó és nyomó vízműben; *embolus*, -i, m.)

embrió magzat (ἐμβρύον, *embrüon* gr. újszülött, gödölye, magzat; *embrio*, -onis, f.)

embriológia a magzat fejlődésével foglalkozó tudomány (*embrüon* gr. újszülött, gödölye, magzat + *logia*)

embrionális magzati

eminencia kiválóság, kiemelkedés (*eminentia*, -ae, f.; *eminens* kiemelkedő, szembetűnő, jeles, magasan fekvő)

eminens kiemelkedő, kiváló, jeles (*eminens* kiálló, kimagasló, magasan fekvő, szembetűnő, rendkívüli, jeles, fényes)

empirikus tapasztalati (ἐμπειρικός, *empeirikosz* gr. tapasztalati, tapasztalati; *empiricus*)

emulzió két egymással nem keveredő anyag, folyékony gyógyszerforma (*emulsio*, -onis, f.)

enkefalitisz agyvelőgyulladás (ἐγκεφάλος, *enkephalosz* gr. agyvelő, *encephalitis*, -itidis, f.)

enciklopédia (ἐγκύκλιος παιδεία, *enkükliosz paideia* gr. általános alapismeretek köre, teljes kört, egészet alkotó)

endémia fertőző betegségek rendszeres előfordulása ugyanazon a helyen (ένδημος, *endémosz* gr. bennszülött, honos, *endéma noszémata* endémikus betegségek; *endemia*, -ae, f.)

endogén belső okokból keletkező, belső eredetű, önmagától keletkező (ένδογενής, *endogenész* gr. házban született; *endogen*)

endokrin belső elválasztású (ένδοκρ, *endon* gr. belül, benn + κρίνω, *krinó* gr. elválaszt, különválaszt, megkülönböztet; *endocrin*)

energia erő (ένέργεια, *energeia* gr. hatály, hatásosság; *energia*, -ae, f.)

enerváció ideggyengeség, elerőtlenedés (*enervo* elerőtlenít, gyengít; *nervus*, -i, m. ideg)

enterális bélre vonatkozó, beleket érintő (έντερον, *enteron* gr. bél, has,

női szeméremtest; *enteralis* bélhez tartozó, bél-)

epidémia járvány (ἐπιδημία, *epidémia* gr. tartózkodás, megérkezés, járvány elterjedése; *epidemia*, -ae, f.)

epidemiológia járványtan (*epidemiologia*, -ae, f.)

epidurális kemény agyburok felett fekvő (*epiduralis*, *epi* fölött + *durus* kemény)

epikrízis a kórtörténet adatainak rövid, véleményes írásbeli összefoglalása (ἐπίκρισις, *epikrízisz* gr. döntés, elhatározás; *epicrisis*, -is, f.)

epiláció szőrtelenítés (*epilatio*, -onis, f.)

epilepszia a központi idegrendszer időnkénti görcsrohamokkal, tudatzavarral járó károsodása (ἐπιληψία, *epilépzia* gr. megragadás, visszatartás, nyavalyatörés, *epilépisz* gr. megragadás, birtokbavétel, epilepsziás roham; *epilepsia*, -ae, f.)

epileptikus epilepsziában szenvedő (*epilepticus*)

erekció merevedés (*erigo* felegyenesít, felállít; *erectio*, -onis, f. felegyenesedés, felállítás)

erotikus szerelmi (ἐρωτικός, *erótikosz* gr. szerelemre vonatkozó, szerelemmel összefüggő; *eroticus*)

erózió felmaródás bőrön, gyomorban, bélen stb., a földfelszín eróziója (*erosio*, -onis, f. evődés, rákfene; *erodo* megrág, kirág, megtámad, felrág, kiesz)

essencia lényeg, vminek a kivonata (*essentia*, -ae, f. lényeg, vmi veje)

essenciális lényegi (*essentialis*, *essentia*, -ae, f. vminek a veje, lényege)

éter (αἰθήρ, *aithér* gr. a levegő felső, tiszta, tüzes természetű, isteni része; *aether*, -eris, m.)

etikus erkölcsös (ἠθικός, *étikosz* gr. jellemre vonatkozó, erkölcsi; *ethicus*)

etimológia a szavak eredetét vizsgáló tudomány (ετυμολογία, *atimologia* gr. szó származás tan; *etymologia*, -ae, f.)

etnikus népekre vonatkozó, néprajzi (ἠθολογία, *ethnikosz* gr. nemzeti, hazai, honi; *ethnicus*)

etológia viselkedés tudomány (ἔθυμολογία, *éthologia* gr. erkölcsöket, jellemeket bemutatás, jellemrajz; *ethologia*, -ae, f.)

eufória feldobott, örömteli állapot (εὐφορος, *euphorosz* gr. könnyen hordozható, erős, izmos, jó, szép gyü-

mölcsöt termő, termékeny, könnyen elviselhető)

eunuch herélt (εὐνούχος, *eunukhosz* gr. herélt; *eunuchus*, -i, m.)

Európa (Ευρώπη, *Európé* gr. Agénor, föníciai király lánya, Zeusztól született fiai Minosz, Kréta királya és Szarpédón, Európéről nevezték el Európát)

eutanázia kegyes halál (εὐθάνατος, *euthanasz* gr. szép halállal meghaló; *euthanasia*, -ae, f.)

evakuáció kiürítés, kitelepítés (*evacuatio*, -onis, f. kiürítés)

evidens nyilvánvaló (*evideor* tökéletesen látszik, szembetűnik; *video* lát; *evidens* szembetűnő, nyilvánvaló, világos)

exaltált kórosan emelkedett, derűs hangulatban lévő (*exaltatio*, -onis, f. magasba emelés, felmagasztalás; *exalto* magasba emel, felemel, magasztal)

excentrikus középponton kívül fekvő, onnan eredő (*excentricus*)

evolúció a fejlődésemélet (*evolvo* előre gördít, előre gördül, megfejt, megmagyaráz; *evolutio*, -onis, f. forgatás, olvasás)

exhibicionizmus magamutogatás, kóros hajlam a nemi szervek mutogatására (*exhibitionismus*, -i, m.; *exhibeo* odatart, előállít, mutat; *exhibitio*, -onis, f. előállítás, bemutatás, kiszolgáltatás)

exhumálás holttest újra kiasása (*exhumatio*, -onis, f. a földből való elővevés, kivetés; *humus*, -i, f. talaj, föld, termőföld)

exitus halál (*exeo* kimegy, elmegy, eltávozik, meghal; *exitus*, -us, m. kimenetel, eltávozás, halál)

exogén kívülről származó, eredő **expedíció** (*expedio* saját lábát vmiből kifejti [*pes*, *pedis*, m. láb], kivisz, kiment, fejteget, előad; *expeditio*, -onis, f. hadikirándulás, hadjárat, vitatás, fejtegetés)

expresszió kinyomás (*expressio*, -onis, f. kinyomás, kisajtolás, vizet felfelé nyomó gépezet)

extázis kórosan felindult állapot (έκσταση, *ekszasztisz* gr. helyváltoztatás, megdöbbenés, elragadtatás, lelki zavar; *extasis*, -is, f. réműlet, ijedtség, megdöbbenés)

extrasisztole soron kívüli szívverés (*extrasystole*)

extravertált kifelé forduló (*extra* vmin kívül + *verto* fordul, forog)

extrém rendkívüli, szélsőséges, túlzó (*extremitas*, -atis, f. végső, utolsó, szélső, végtag, szélsőség)

F

fabrikál készít, csinál (*fabrica*, -ae, f. műhely, művészet, mesterség, műfogyás, fortély; *fabricatio*, -onis, f. készítés, alkotás, ügyesség)

faktor tényező, összetevő (*factor*, -oris, m. készítő, csináló; *facio* készít, alkot, terem)

faktum tény, bevégzett dolog (*factum*, -i, n. cselekedet, tény, feldolgozott, tökéletes; *facio* tesz, csinál, készít, alkot)

fakultás egyetemi kar, szak (*facultas*, -atis, f. alkalom, lehetőség, készlet, ügyesség, jártasság)

falanx csatarend, ujjperc (φάλαγξ, *phalanx* gr. makedón csatarend: 50 ember széles, 16 soros, csatarend, sűrű tömeg, sokaság, ujjperc; *phalanx*, -gis, f.)

fals hamis (*falsus* hamis, csalfa)

fáma hír, szóbeszéd (φήμη, *fémé* gr. hír, monda, közvélemény; *fama*, -ae, f. szóbeszéd, hír)

família család (*familia*, -ae, f. család, háznép, vagyon)

familiáris barátságos, családias (*familiaris* háznéphez tartozó, bizalmas, barátságos, otthonos, ismerős)

famulus beosztott, segítő (*famulus*, -i, m. házhoz tartozó, rabszolga)

fantasztikus hihetetlen (φανταστικός, *phantasztikosz* gr. látszatot keltő, képzelőerővel bíró)

fantázia képzelet (φαντασία, *phantasztia* gr. képzelet, megjelenés, kép, képzet, látomás, képzelőerő; *phantasia*, -ae, f. gondolat, ötlet)

fantazma irreális elképzelés (φάντασμα, *phantasztma* gr. tünemény, kísértet, vmely tárgy képzete, képe; *phantasma*, -atis, n.)

farmácia (φαρμακεία, *pharmakeia* gr. gyógyszerek készítése; *pharmacia*, -ae, f., *pharmacopola*, -ae, m., f. bájlat, csodaszer, orvosság árus, kuruzsló)

farmakológia gyógyszerészet tudománya, gyógyszerkutatás (φάρμακον, *pharmakon* gr. gyógyszer, méreg; *pharmacologia*, -ae, f.)

fatális végzetes (fatalis végzethez tartozó, végzettől rendelt; *fatum*, -i, n. végzet)

fázis vminek a foka, állapota (φάσις, *phaszisz* gr. megjelenés, felkelés csillagoké, kifejezés, kijelentés, állítás; *phasis*, -is, f.)

febrilis, subfebrilis lázas, ill. hőemelkedéses állapot (*febrilis, subfebrilis; febris, febris*, f. láz)

február (*februa*, -orum, n. tisztító, engesztelő halotti ünnep februárban; *februo* vallásos értelemben tisztává tesz)

feminin nőies (*femininus* nőies, elpuhult; *femina*, -ae, f. nő, asszony)

fenomén jelenség (φαινόμενον, *phainomenon* gr. tünet, légi, égi jelenség; *phaenomenon*, -i, n.)

fesztivál (*festivus* ünnepi örömhöz tartozó, vidám, gyönyörködtető, *festus* ünnepi, *festum*, -i, n. ünnep)

fibrilláció az izomrostok rövid ideig tartó, önkéntelen összehúzódása (*fibrillatio*, -onis, f.)

figura alak (*figura*, -ae, f. alak, minőség, mód, modor)

fikció kitalált dolog, elképzelés (*fictio*, -onis, f. csinálás, képzés, alakítás, költés; *figo* kitalál, költ, képez)

filantróp emberbarát, emberszerető (φιλόανθρωπος, *philanthróposz* gr. emberszerető, ragadó galaj [növény]; *philanthropus*, -i, m.)

filológia irodalom és nyelvészet tudománya (φιολογία, *philologia* gr. tudományok tanulmányozása, irodalommal foglalkozás; *philologia*, -ae, f.)

filológus irodalommal és nyelvvel foglalkozó tudós (φιλόλογος, *philologosz* gr. tudománykedvelő, tudós, irodalmat ismerő; *philologus*, -i, m.)

filozófia a bölcsesség szeretete (φιλοσοφία, *philosophia* gr. bölcsesség szeretete, bölcsélet; *philosophia*, -ae, f.)

filozófus bölcselő (φιλόσοφος, *philosophosz* gr. a bölcsesség kedvelője; *philosophus*, -i, m.)

filter szűrő (*filtratio*, -onis, f.)

filtráció szűrés (*filtratio*, -onis, f.)

finis befejezés, vége vminek (*finis*, -is, m. határ, vég)

fiskális ügyvédi (*fiscalis* a fiscushoz, császári pénztárhoz tartozó)

fix biztos (*fixus* megerősített, szilárd, meghatározott, változatlan, *figo* megerősít, bever)

fixa idea (*fixus* megerősített, szilárd, meghatározott, változatlan)

fizika (φυσική, *phüsziké* gr. természetbölcsélet; *phüszisz* gr. természet; *physica*, -ae, f.)

fiziológia az emberi szervezet természetes működésével foglalkozó tudomány (φυσιολογία, *phüsziológia* gr. a természet vizsgálata; *physiologia*, -ae, f.)

fizikus (φυσικός, *phüszikosz* gr. a természetet illető, természetfilozófiához tartozó; *physicus*)

fiziológus élettannal foglalkozó tudós (φυσιολόγος, *phüsziológosz* gr. természetbúvár; *physiologus*, -i, m.)

flegmatikus lomha, érzéketlen, hűvös természetű ember (φλεγματικός, *phlegmatikosz* gr. a nyálkára vonatkozó, nyálkás; *phlegma* gr. nyálka, *phlegmaticus* akiben a nyálka túlteng, flegmatikus jellemű ember)

flegmoné a bőr alatti szövetek gyuladása melegség, pirosság, dagadás és fájdalom kíséretében (φλεγμονή, *phlegmoné* gr.; *phlegmoni*, -es, f.)

flexibilis hajlékony, rugalmas (*flecto* hajlít, görbít, *flexibilis* hajlékony, rugalmas)

flexibilitás hajlékonyság (*flexibilitas*, -atis, f. hajlékonyság)

flóra vmely terület növényvilága (*flora*, -ae, f. virág, Flora a tavasz, a virágok, a termékenység istennője)

fluktuáció hullámzás, lüktetés, ingadozás (*fluctuatio*, -onis, f. nyugtalan mozgás, a lélek ingadozása)

fóbia félelem vmitől (φόβος, *phobosz* gr. menekülés, futás, félelem, rémület, rettegés; *phobia*, -ae, f. félelem, rettegés)

fokális központi (*focus*, -i, m., *focalis* tűzhelyhez tartozó)

fókus középpont (*focus*, -i, m. tűzhely, égő áldozati oltár)

forma alak (*forma*, -ae, f. alak, forma, idom, kép)

formáció alakulat (*formatio*, -onis, f. alakulat, képződés, alakítás; *formo* alakít, formál)

formális alaki (*formalis* alaki, külsődleges)

formás szép, jó alakú (*formosus* deli termetű, szép)

formula szabály, rendelet (*formula*, -ae, f. szépség, rendszabály, szabály, rendelet)

fortuna szerencse (*fortuna*, -ae, f. végzet, szerencse, ill. a szerencse istennője, Fortuna)

fosszilis ásatag (*fossilis* ásatag, fossio, -onis, f. ásás, földkiemelés)

fotoszintézis a zöld növények alapvető élettani folyamata, amelynek során a napfény segítségével szerves anyagokból szerves anyagokat építenek fel (*phosz* gr. fény + *szüntheszisz* összerakás, összetevés; *photosynthesis*, -is, f.)

föderáció szövetség (*foederatio*, -onis, f. szövetség, *foedero* szövetségre lép)

frázis szólam, üres beszéd (φράσις, *phraszisz* gr.; *phrasis*, -is, f. szónoki kifejezés, dikció)

frekvencia gyakoriság, rezgésszám (*frequentia*, -ae, f. vmi gyakori jelenléte, gyakoriság, sokaság, népes gyülekezet)

frekvenciát szeret, kedvel (*frequento* gyakran látogat, gyakran tesz)

frenetikus pompás, nagyszerű

(φρενετικός, *phrenetikosz* gr. tébolyodott, elmeháborodott, lelki beteg; φρήν, *phrén* gr. rekeszizom, lélek, ész, értelem: az ókorban a lélek székhelyét különféle testrészekbe helyezték, ki-ki máshová, így a rekeszizomba, a májba, a szívbe, a szív körüli vérbe, az agyba; ezek a központok az érzelmek, szenvedélyek és a gondolkodás székhelyei voltak az ókori gondolkodók szerint)

frigid (*frigidus* hideg, hűvös)

frivol izetlen, sületlen (*frivulus* törékeny, gyenge, szegény, csekély értékű, jelentéktelen, izetlen, sületlen)

frontális elülső, homloki (*frontalis*, *frons* -tis, m. homlok)

frusztráció csalódás (*frustror* meghiúsít, eredménytelenné tesz)

fundamentum alap (*fundamentum*, -i, n. alap, *fundo* alapot lehelyez, alapít, megerősít)

funkció működés (*functio*, -onis, f. eljárás, eligazítás, teljesítés; *fungor* foglalkozik vmivel, elvégez, teljesít)

funkcionális működési (*functionalis*, *functio*, -onis, f. eljárás, eligazítás, teljesítés, vmi értéke)

fúria veszekedős, dühöngő (*furia*, -ae, f. a dühösség, bosszúállás három istennője; *furor*, -oris, m. dühöng, őrzöng, *furor* őrzöngés, dühöngés)

furunkulus kelés (*furunculus*, -i, m.)

fúzió egyesülés, egybeolvadás (*fusio*, -*onis*, f. öntés, öntet, olvasztás, *fundo* önt, olvaszt, könnyű székletet csinál)

G

ganglion idegdúc (γάγγλιον, *ganglion* gr. daganatféle, idegdaganat; *ganglion*, -*ii*, n.)

gangréna üszkösödés (γάγγραινα, *gangraina* gr. rákos daganat; *gangraena*, -*ae*, f. rákfene, csontvédés)

garancia szavatosság (*garantia*, -*ae*, f.)

gargalizál (γαργαρίζω, *gargaridzo* gr. csiklandoz, ingerel, öblöget; *gargarisma*, -*atis*, n. toroköblögető szer)

genealógia származástan (γενεαλογία, gr.; *genealogia*, -*ae*, f.; *genosz* gr. faj, nemzetség)

generáció nemzedék (*generatio*, -*onis*, f. nemzés, nemző képesség, nemzedék; *genero* szül, nemz; *genus*, -*eris*, n. nem, faj)

generális általános, a szervezet egészét érintő (*generalis* nemhez [*genus*], fajhoz tartozó)

genetika az öröklődéstanról foglalkozó tudomány (*genetica*, -*ae*, f., *genus*, -*eris*, n.; *γένος*, *genosz* gr. nemzetség, származás, eredet, nem, faj)

genesis nemzés, teremtés, eredet (*γένεσις*, *geneszisz* gr.; *genesis*, -*is*, f. nemzés, teremtés, eredet)

genitális nemi szervhez tartozó (*genitalis*, *genus*, -*i*, n.)

géníusz zseni (*genius*, -*ii*, n. életadó, pártoló, jóakaró)

genusz faj, nem (*γένος*, *genosz* gr. faj, nem; *genus*, -*i*, n.)

geográfus földrajztudós (γεωγράφος, *geographosz* gr. földrajztudós, földrajzi író; *geographus*, -*i*, m.)

geometria mértan (γεωμετρία, *geometria* gr. mértan, földmérés; *geometria*, -*ae*, f.)

geometrikus mértani (γεωμετρικός, *geometrikosz* gr. földméréshez tartozó, mértani)

gerontológia az öregedéssel, az idős betegekkel foglalkozó tudomány (*γέρων*, *gerón* gr. idős, öreg + *logia*; *gerontologia*, -*ae*, f.)

gesztus jóindulatú, nagyvonalú cselekedet, tett vkivel szemben (*gestus*, -*us*, m. a test tartása, magatartás, mozgás, *gero* visel, hord)

gimnasztika testgyakorlás, torna (γυμναστική, *gimnasztiké* gr. testgyakorlás)

gimnasztikus torna- (γυμναστικός, *gimnasztikosz* gr. testgyakorlathoz tartozó; *gymnasticus*)

gimnázium középiskola (γυμνάσιον, *gimnaszion* gr. testgyakorló hely, tanítóhely, iskola; *gymnasium*, -*ii*, n.)

gipsz (*gypsum*, -*i*, n. gipsz, gipszszobor)

gladiátor küzdő (*gladiator*, -*oris*, m. cirkuszi játékokkal más gladiátorokkal vagy vadállatokkal vívó rabszolga; *gladius* -*ii*, m. kard)

glaukóma zöld hályog (γλαυκώμα, *glaukóma* gr. a szem elhomályosulása, hályog; *glaucoma*, -*atis*, n.)

globális az egész földre kiterjedő (*globus*, -*i*, m. gömbölyű test, gömb, golyó, földgömb; *globalis*)

glóbusz gömb, földgömb (*globus*, -*i*, m. gömbölyű test, gömb, golyó, földgömb)

glória a fej felett megjelenő fénykószorú (*gloria*, -*ae*, f. tisztelet, dicsőség, ékesség, disz)

glosszárium szómagyarázat (γλωσσάριον, *glósszarion* gr. idegen és régi szavakat magyarázó szótár, *glossarium*, -*ii*, n.; *glóssza* gr. nyelv)

gonorrhea nemi betegség (γονόρροια, *gonorroia* gr. ondókiömlés; *gonorrhoea*, -*ae*, f.)

grammatika nyelvtan (γραμματική, *grammatiké* gr. nyelvtan, írás-olvasás tudománya; *grammatica*, -*ae*, f.)

grammatikus nyelvtudománnyal foglalkozó (γραμματικός, *grammatikosz* gr. nyelvtudományhoz tartozó; *grammaticus*)

gratis ingyen, ajándékba (*gratia*, -*ae*, f. hála, köszönet)

gravitáció terhesség (*graviditas*, -*atis*, f. terhesség, viselősség; *gravis* súlyos, nehéz)

gravitáció nehézkedés (*gravitatio*, -*onis*, f. nehézség, súlyosság; *gravis*)

gusztus ízlés, ízlelés (*gustus*, -*us*, m. ízlelés, kóstolás, előétel, vminek az íze; *gusto* kórtol, ízlel)

H

habituális alkati (*habitualis*, *habito* lakik, tartózkodik, marad vhol)

habitus jellem, külalak, lelki alkat (*habitus*, -*us*, m. külső testi állapot, alkat, magatartás, ruházat, természet, *habito*

lakik, marad vhol, tehát a habitus az, ami benne lakik az emberben)

hallucináció érzékszálódás (*alucinatio*, -*onis*, f. félrebeszélés, álmodozás)

hallucinogén érzékszálódást okozó (*hallucinogen*)

harmónia összhang (άρμονία, *harmonia* gr. összhangzás, összhang; *harmonia*, -*ae*, f.)

harmonikus összhangban lévő (άρμονικός, *harmonikosz* gr. összhanghoz tartozó, összhangban lévő; *harmonicus*)

hemangioma⁴ vérdaganat (*haemangioma*, -*atis*, n.)

hematológia (*haematologia*, -*ae*, f.; *haima* gr. vér)

hemofília⁵ csak fiúgyermeken öröklődő fokozott vérzékenységgel járó betegség (*haemophilia*; *haima* gr. vér, *philia* gr. barátság, szeretet, vonzalom vmi iránt)

hemoglobin (*haemoglobin*)

hemorrágia vérzés, vérfolyás (αιμορραγία, *aimorrhagia* gr. vérzés, vérfolyás; *haemorrhagia*, -*ae*, f.)

hepatitisz májgyulladás (ήπατιτις, *hepatitisz* gr. májszerű, májérv; ήπαρ, *hepar* gr. máj; *hepatitis*, -*itidis*, f.)

herba pl.tea (*herba*, -*ae*, f. fű, gabonaszár, fűszár)

herbárium fűvészkönyv (*herba*, -*ae*, f. fű, fűszár, gabonaszár, *herbarium*, -*ii*, n. fűvészkönyv)

hermeneutika az értelmezés tudománya (ἑρμηνευμα, *hermeneuma* gr. értelmezés, magyarázás; *hermeneutica*, -*ae*, f.)

heroikus hősi (ἡρωϊκός, *héroiokosz* gr. hősi, hősoket illető)

hérosz hős (ἦρωξ, *hérosz* gr. hős, vitéz, *heros*, -*ois*, m.)

herpesz fekély (ἑρπηξ, *herpész* gr. mászó, terjeszkedő rossz fekély, apró fekély; *herpes*, -*petis*, m.)

heterogén másfajta, különböző részekből álló (*heterosz* gr. más, másik + *genosz* gr. faj, nem; *heterogen*)

hezitáció habozás, bizonytalanság (*haesitatio*, *onis*, f. ingadozás, határozatlanság; *haereo* ingadozik, bizonytalanodik, zavarban van)

hiátus hiány (*hio* tátong, nyitva áll, *hiatus*, -*us*, m. nyílás, hasadék)

hibernáció téli álm, gyógyszerekkel mesterségesen létrehozott lecsökken-

tett testhőmérséklet (*hibernatio*, -onis, f. kitelelés)

hibernál lehűt (*hiberno* telet, kitelel)

hibrid keverék (*hibrida*, -ae, m., f. korcs, keverék, római férfi idegen nőtől vagy rabszolgától nemzett gyereke)

hidra (ὕδρα, *hüdra* gr. vizikígyó, vö. *hüdór* víz; *hydra*, -ae, f.)

hidraulikus (ὕδραυλικός, *hüdraulikosz* gr. vízorgonához tartozó; *hydraulicus*)

higiénia testi-lelki tisztaság (ὑγιεία, *hügieia* gr. jó egészség, a test egészséges állapota, gyógyulás; *hygiaenia*, -ae, f.; *Hügieia*: Aszklepiosz egyik lánya, általában lányai, *Hügieia* és *Panakeia*, valamint szent állatai, a kutya és a kígyó kíséretében jelent meg a beteg embereknek álmukban, amikor inkubáció, álmjósolat segítségével szerettek volna meggyógyulni)

himnusz (ὕμνος, *hümnosz* gr. vmely istent dicsőítő ének; *hymnus*, -i, m.)

hipertenzio magas vérnyomás (*hypertensio*, -onis, f., *hyper* vmi felett + *tensio*, -onis, f. feszülés, kifeszítés, az idegek megfeszülése, összehúzódása)

hipertónia magas vérnyomás (*hypertonia*, -ae, f., *hyper* vmi felett + *tonus*, -i, m. megfeszítés)

hipertrofia túltengés, túlbujánzás (*hypertrophia*, -ae, f. *hyper* vmi felett, túl + *trophé* gr. táplálék, eledel, szó szerint túltáplált, erős)

altatószer (*hypnoticum*, -i, n.; ὑπνος, *hüpnosz* gr. álm. alvás)

hipnotikum hipnotikus altató (ὕπνωτικός, *hüpnótikosz* gr. álmos, szunyókáló, altató; *hypnoticus*)

hipnózis mesterségesen előidézett álomhoz hasonló állapot (*hypnosis*, -is, f.; *hüpnosz* gr. álm. alvás)

hipochondria betegségek beképzése (ὑποχόνδριον, *hüpokhondrion* gr. altest; *hypochondria*, -ae, f.)

hipotenzio alacsony vérnyomás (*hypotensio*, -onis, f.)

hipotetikus feltételes, feltételezhető (ὑποθετικός, *hüpothetikosz* gr. feltételes, feltevésre vonatkozó, kérdésre, témára vonatkozó; *hypotheticus*)

hipotézis feltevés, feltételezés (ὑπόθεσις, *hüpothesisz* gr. alaptétel, alapelv, feltétel, feltevés, feltételezés, terv, szándék, cél, kiinduló pont, ürügy, alkalom; *hypothesis*, -is, f.)

hisztológia szövettan (ἱστός, *hisztosz* gr. árbc, szövőállvány, szövőszék, szövet; *histologia*, -ae, f.)

história történet, történelem (ἱστορία, *hisztoria* gr. tudás, beszéd, elbeszélés tárgya, történelem; *historia*, -ae, f. történelem)

hisztéria pszichoneurotikus rendellenesség (ἕστερα, *hüsztera* gr. anyaméh, valószínűleg azért ebből a szóból ered, mert régebben csak a nők betegségének tartották; *hysteria*, -ae, f.)

hisztérikus (ὑστερικός, *hüszterikosz* gr. anyaméhra vonatkozó, méhében fájdalmat érző, méhbajban szenvedő; *histericus*)

holokauszt (ὁλόκαυστον, *holokauszton* gr. égő áldozat az isteneknek, amelyet teljesen elégettek; *holocaustum*, -i, n.)

homogén egynemű (ὁμογενής, *homogenezs* gr. ugyanahhoz a fajhoz, családhoz tartozó, rokon, *homoiosz* gr. hasonló vmihez, ugyanolyan; *genosz* gr. nem, faj)

homológ megegyező szerkezetű, hasonló (ὁμόλογος, *homologosz* gr. egyetértő, ugyanazon véleményen lévő, megfelelő vminek, megegyezés szerinti)

homonímia azonosnevűség, egyenlő vagy azonos hangzás különböző jelentséssel mellett (ὁμωνυμία, *homónümia* gr.)

homoszexuális azonos neműeket kedvelő (ὁμοίος, *homoiosz* gr. hasonló; *homosexualis*)

honorarium tiszteletdíj (*honorarium*, -ii, n. tiszteletdíj, kedveskedés; *honor*, -oris, m. tisztelet, becsület)

horizont láthatár (ὁρίζων, *horidzón* gr. látókör a csillagászatban, láthatár; *horizon*, -ontis, n.)

hormon belső elválasztású mirigyek által termelt anyagok (ὁρμη, *hormé* gr. erőfeszítés, igyekezet, vágy, kívánság)

horoszkóp (ὁροσκοπεῖον, *hóroszkopeion* gr. születéskor a csillagállás szerkesztésekor használt eszköz, a *hóroszkopeó* azt jenti, hogy az időt szemlélő, vizsgáló; *horoscopium*, -ii, n.)

horribilis borzasztó, rettenetes (*horreo* borzad, elrémül)

horror borzalom, rémület, rettenet (*horror*, -oris, m. összeborzadás)

hospitalizmus kórházi kezelés során kialakuló betegség (*hospitium*, -ii, n. vendégbarátság, megvendégelés, vendégelési hely, szállás, tanya, hospitalis vendégszerető, vendég, vendégszobák; *hospitalismus*, -i, m.)

humanitás emberségesség, emberiség, emberség (*humanitas*, -atis, f., *homo*, -inis, m. ember)

humánus (*humanus* emberies, emberes, emberi)

humor nedv, folyadék, vidámság, a vicceket értő képesség (*humor*, -oris, m. nedv, nedvesség, folyadék)

humorális elmélet a hippokratészi klasszikus négy nedvre (vér, nyálka, fekete epe, sárga epe) vonatkozó elmélet

humusz termőtalaj (*humus*, -i, f. föld, termőföld)

hydrokele vízsérv (ὕδωρ, *hüdór* gr. víz, folyadék; κήλη, *kélé* gr. daganat, púp)

1. Cicero: De finibus bonorum et malorum (A legfőbb jóról és rosszról) 3.2.4–6. Ford. Némethy Géza.

2. Uo. 3.4.15. Ford. Némethy Géza.

3. Az összes -logia végű szó valaminek a tudományát jelenti.

4. Az összes hem- kezdetű szó a görög *haima* (vér) szóból ered, ennek latin átírása: *haem*-.

5. A görög eredetű *fil-* (*phil-*) elő- vagy utótagként vminek a kedvelője, szeretője jelentéssel bír, pl. *filantróp* emberszerető.

Vásáry István

Az orvoslás és mágia magyar szókincsének régi török eredetű elemei

A betegség mint az élő szervezet működési zavara és az orvoslás mint a betegség megszüntetése vagy elhárítása érdekében végzett tevékenység minden emberi társadalomban ismert a kezdetektől fogva. A betegség nélküli állapot, azaz az egészség helyreállítására különböző korszakokban különböző módszereket és eszközöket használtak a korszak általános szellemi és technológiai ismereteinek megfelelően. Hosszú évezredek alatt az orvoslás szorosan kapcsolódott a vallás jelenségeihez és a vallási tevékenységekhez: kezdetleges társadalmakban a mágiához és a varázsláshoz. Természetesen már korán, így az ókori Kínában és Hellaszban is megjelentek a világi orvoslás első formái is, de a mágia és a varázslás jelenségei egészen az újkorig fennmaradtak (nem is beszélve az alternatív és ezoterikus gyógyászat legújabbkori elburjánzásáról).

Egy nyelv szókincsé élő lenyomatként őrzi a nyelvet beszélő közösség évszázadok, sőt évezredek előtti tapasztalatainak emlékeit. A szókincs eredetének a vizsgálata ezért nemegyszer fontos, jól értelmezhető történeti következtetésekre juttathat el bennünket egy nép egykori történeti és kulturális kapcsolatait illetően. Ha így nézzük meg a magyar nyelvnek az orvoslás témakörében használt régi szavainak az eredetét, ugyancsak tanulságos történeti kép bontakozik ki előttünk.

Az orvosi szókincs legősibb rétegét minden nyelvben nyilvánvalóan a nyelv varázslással és őshittel kapcsolatos szavai alkotják. Ezek eredete fényt vetet a nyelvet beszélő nép ősi kapcsolataira. Mielőtt anyanyelvünkre térnénk, hadd mutassam ezt be egy idegen példán. Ha a mai angol szókincsnek az orvoslásra és a mágiára vonatkozó elemeit áttekintjük, érdekes képet láthatunk. Elvárásaink szerint, az angol nyelv germán eredetének megfelelően a legősibb réteget az angolszász eredetű szavaknak kell alkotniuk, ám mindössze két ilyen szót találunk: *wizard* 'varázsló' (ebből *wizardry* 'varázslás') és *witch* 'boszorkány' (ebből *witchcraft* 'boszorkányság'). Ezzel szemben nagy számban vannak latin vagy francia közvetítésű latin eredetű szavak ebben a témakörben is: *sorcery* 'varázslat' (*sorcerer* 'varázsló'), *charm* 'varázslat, báj', *enchant* 'elbájol, elbűvöl, elvarázsol', *incantation* 'varázslat, varázsigé', *magic* 'mágia, varázslat, bűvészet' (*magical* 'mágikus, bűvös, varázslatos'; *magician* 'varázsló, bűvész'), *divination* 'jövendölés, varázslat', *physician* 'orvos'. Mindebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a kereszténység felvétele után (Kr. u. VII.

század) az angolszászoknál a pogány hitvilág germán eredetű terminológiája igen csak visszaszorult, és helyét egyre inkább a latin és francia terminológia vette át, még az egykori „pogány” fogalmak megjelölésére is.

A magyar nyelvet illetően azt látjuk, hogy a X. század óta ismert és 1000-ben hivatalosan is elfogadott kereszténység terminológiája elsősorban szláv és görög–latin elemekre épült, viszont a régi magyar néphit és gyógyítás terminológiájában igen sok „pogány” kori elem őrződött meg. A magyar nyelv finnugor eredetének ismeretében azt várnánk, hogy ezek a szavak elsősorban finnugor eredetűek, és párhuzamaikat a finnugor nyelvekben találjuk meg. Ezzel szemben alig találunk finnugor eredetű elemet (ilyen pl. a *gyógyít*: a *jó* melléknév régi középfokú alakjából képzett ige, tehát tulajdonképpen 'jobbá tesz, javít'), viszont igen sok mai napig feltáratlan eredetű, így a *beteg(ség)*, *láz*, *seb*, *genny* és még jó pár szó eredetét nem ismerjük. A *betegség* szó két másik, nyelvünkben ismert szinonimája, a *kór* és a *nyavalya* szláv eredetre utal, akárcsak a *varázs(ol)* szavunk is. Ezen sovány szláv réteg és az ismeretlen eredetű régi szóréteg mellett mintegy kilenc-tíz olyan szavunk van a betegségek és a varázslás témakörében, amelyek török eredete a többségükönél bizonyított, néhány szavunk esetében pedig valószínű vagy erősen lehetséges. Ez igen jelentős török hatásra utal. Mielőtt e szócsoporthoz megvizsgálánk közelebbről, a magyar nyelv régi török jövevényszavainak kutatására vessünk egy pillantást.

A magyar nyelv török elemeinek a kérdése régen foglalkoztatja a magyar tudományt, de az 1860-as évekig a kérdés tudományos felvetése nem volt lehetséges. Ez idő tájt kezdett ugyanis tisztázódni a nyelvrokonságon alapuló genetikai kapcsolatok és az érintkezésekből eredő nyelvi átvetelek kérdése a magyar nyelv esetében. Két kiváló tudósunk, Budenz József (1836–1892) és Vámbéry Ármin (1832–1913), fiatalkori barátok voltak, akik a finnugor és a török nyelvekkel egyaránt foglalkoztak, az 1860-as években külön utakon kezdték keresni a magyar nyelv eredetét, Budenz a finnugor, Vámbéry a török nyelvek irányában. Munkáik nyomán a magyar tudományos élet nagy nézetvitája alakult ki, amelyet „ugor–török” háborúnak szoktunk nevezni, és amely végül is Budenz álláspontjának alapvető igazságát erősítette meg: a magyar nyelv eredetét

a finnugor nyelvi csoportban kell keresnünk, de a rendkívül erős, évszázadokon át tartó török nyelvi hatás is megfigyelhető a magyar nyelvben. Az első évezred második felében (Kr. u. 500–1000), tehát jórészt a Kárpát-medencei bejövétel előtt, a magyarság török népekkel élt szoros kapcsolatban, és ennek az együttélésnek az eredményeként került a magyar nyelvbe több száz török eredetű szó. A török szavak több korból és több török nyelvi csoporttól kerülhettek a magyarba, de kétértelműen a bolgár-törökből és a kazár nyelvből jöhetett a legtöbb. Ezeknek a régi török nyelveknek a többsége mára már kihalt, és nemegyszer éppen a magyar nyelv őrizte meg nem egy fontos, máshol nem adatolt szavukat. Bár Vámbéry tévedett a magyar nyelv származásának megítélésében, de mint széles ismeretekkel rendelkező turkológus, ontotta magából az etimológiai ötleteket, amelyek jelentős része jónak bizonyult a későbbiekben a jövevényszó-kutatások során; legtöbb alant tárgyalandó szavunk török etimológiáját ő vetette fel nagy terjedelmű cikkében, 1870-ben. Vámbéryhez hasonló nagy töröketimológia-gyártó volt a kiváló finnugrista és turkológus Munkácsi Bernát (1860–1937) is. Régi török etimológiáink többségét e két tudós alkotta, de szükség volt az ötletek kritikai megszürésére. Ezt végezte el először Gombocz Zoltán (1912), majd Ligeti Lajos (1986), Róna-Tas András és Berta Árpád (2011). Utóbbiak angol nyelvű, hatalmas monográfiája hosszú évtizedekre meghatározó lesz a kérdéskör kutatásában. Alapvető eredményük annak megállapítása, hogy a Kelet-Európában beszélt török nyelvek és nyelvjárások a Kr. u. VI–X. században, legyen szó köztörök vagy bolgár-török (más szóval ogur-török) nyelvekről, bizonyos közös nyelvi fejlődésen mentek keresztül ebben a korszakban, és ezen sajátágaik révén jól elkülöníthetők a többi, nagyrészt jól dokumentált keleti ótörök nyelvektől (angol rövidítéssel EOT = East Old Turkic). Ezt a nyugati ótörök nyelvi állapotot nevezték el a szerzők nyugati ótöröknek (angol rövidítéssel WOT = West Old Turkic), amely nyelvi sajátságainak a leírásában éppen a magyar nyelvben megőrzött nyugati török elemek nyújtanak sok segítséget. Ennek a monográfiának a segítségével a legújabb kutatások eredményei is bekerülhettek a jelen tanulmányba.

Az alábbiakban olyan kilenc-tíz szó vizsgálatára kerül sor, amelyek régi török átvételek a magyarban, illetve török eredetük valószínűsíthető. Az őshit és a varázslás témaköréből a következők: *báj*, *bűbáj*, *bűvös*, *bölcs*, *boszorkány*, *orvos*, *táltos*, *árt*; betegségeknek: *kanyaró*, *†csécs*. Az egyes szavak tárgyalása előtt mindig röviden hivatkozom Róna-Tas és Berta új monográfiájának megfelelő helyére, ahol szinte a teljes további szakirodalom megtalálható. Az ebben a cikkben felsorakoztatott és tárgyalt összes török etimológia első kiötölője Vámbéry Ármin volt (1870), mindössze két szó esetében (*boszorkány* és *kanyaró*) Munkácsi Bernát az etimológia első felvetője (1886–1887, 1887–1890).

1. BŰ(BÁJ), BŰVÖS (Róna-Tas-Berta, WOT 190, 197)

A *bű* szavunk ma önállóan nem használatos, csak a *bűbáj* összetételben, viszont a *bűvös* melléknévi származék és a

bűvöl igei származék világosan utal egykori önálló meglétére, amelynek jelentése 'jóslás, varázslat, boszorkányság' volt. Az egész törökségben jól ismert szó a *bügü/bögü*, jelentése mindenütt ugyanez, a mai török nyelvben *büyünek* hangzik. A magyarba átkerült török szó (m. *bü* < WOT, **büyü* ~ EOT *bügü*) a magyar *v* tövű főnevek paradigmájába sorolódott be, tehát a *bü* főnévből *bűvös* és *bűvöl* származékokat képeztek (vö. pl. *kő* ~ *köves*, *fű* ~ *füves* stb.).

2. BÁJ, BÁJOS (Róna-Tas-Berta, WOT 83–86)

A fent említett *bűbáj* főnévi összetétel második tagjában szereplő *báj* szavunk önállóan és származékaiban is ismert. A *báj* éppúgy 'varázslat, mágia' jelentést hordoz mint a *bűbáj* összetétel maga és a *bü* szó külön. A *bájos* származéknak 'elragadó, elbűvölő, varázslatos' jelentése nyilván másodlagos fejlemény az eredeti mágiára vonatkozó jelentésből. A *báj* esetében azonban felmerült az idők során a szláv származtatás lehetősége is, mivel a szláv nyelvek sorában van egy *bajati* 'ráolvas, varázsol' jelentésű ige, amelyből *baj*, *bája* főnevet is elvontak. A szláv *bajati* igenél a 'beszélni' jelentésből alakulhatott a 'jóslatot mondani, jóslolni' jelentése. Nyelvtanilag a török és a szláv származtatás egyaránt lehetséges: a jelentéstan háttér inkább a török származás mellett szól, a nyelvi (alaktani) érv pedig inkább a szláv származtatást támogatja (ugyanis a törökben a szó mindenütt *bay/bayi* alakban fordul elő, és egy ilyen alakból a magyarban inkább **bó*, **bü*-féle alakot várnánk, és nem *bájt*). A *báj* szavunk, amennyiben a szláv származtatást fogadjuk el, nyilván a török *bünél* később, a XI. században és/vagy utána került a magyarba, és ezért alkottak rögtön a már régebben meglévő *bü* szóval együtt egy hendiadioint. A régiesebb *bü* idővel az önálló használatból kihullott (csak származékaiban élt tovább), és a *bűbáj* összetételt, illetve a *báj* szót használták tovább ugyanebben az értelemben.

3. BÖLCS (Róna-Tas-Berta, WOT 170)

A *bü* szavunkhoz kapcsolódik egy másik régi török átvételünk, a *bölcs* szó is, amely főnévként és melléknévként egyaránt használatos. A régi és mai magyar nyelvben egyaránt a 'wise, sage; sokat és mélyen ismerő/tudó; tudós' értelemben használatos, és régi török eredetéhez nem férhet kétség. A régi és mai török nyelvek sokaságában ismert a *bügüci* szó, amely a fentebb tárgyalt *bü* szavunk török etimonjának a *bügünek* nomen actoris +*ci* képzővel ellátott alakja. A mai török nyelvben *büyücü* a 'varázsló' elnevezése. A török *bügü* eredetileg a mágiát és a varázslatot magát, valamint az azt végző személyt is jelenthette, de a fent említett +*ci* képzővel ellátott alakok gyakorisága azt mutatja, hogy az első jelentés, tehát magának a gyakorlatnak a megnevezése vált később általánossá. Ugyanakkor a mongol *böge* alak, amely igen korai török átvétel a mongolban, egyértelműen a 'sámán' jelentést hordozta. A m. *bölcs* alak egy korábbi *böcs* alakból alakult, a magyarban gyakori inorganikus *l* hangzó betoldásával (vö. *gyümölcs* > *gyümölcs*, *böcső* > *bölcső*); a török szóvégi magánhangzó pedig szokás szerint lekopott az ómagyarban. Tehát a fejlődést így rekonstruálhatjuk:

bölcs < *böcs* < **böcsi* < **bücsi* < WOT **büyüci* ~ EOT *bügüci*. A 'sámán, varázsló' érteleméből a 'tudós, szakértő' jelentés még a pogány korban létrejöhetett, majd az első jelentés a kereszténység felvételével eltűnt. Érdekes, hogy a kereszténység alatt évszázadokon át rejtőző magyar néphitben a táltost, a gyógyítót, a javast már nem bölcsnek nevezték, hanem a *tudós* szót használták rá (vö. *tudós asszonyok*), mint olyan emberre, aki tudja és ismeri a természetfeletti erőkkel való érintkezés titkát. A *varázsló* és a *tudós* közti jelentéstanai összefüggés figyelhető meg több kultúrában, egymástól függetlenül, így például az angol 'varázsló' jelentésű *wizard* szó is a *wise* 'böcs' melléknév származéka, így eredeti jelentése 'tudós, bölcs ember'.

4. BOSZORKÁNY (Róna-Tas-Berta, WOT 158–160).

A mágia és a néphit világába visz a következő szavunk, a *boszorkány* is. A magyar néphit rossz szellemét, sokszor a *gonosz* jelzővel illetett varázslónőt, a *boszorkányt* minden kétséget kizáróan a honfoglalás előtti korszakban, török nyelvből vettük át. A török szó széles körben elterjedt a törökségben *basırkan* alakban, és általában a rossz, lidérces, nyomasztó álmat, illetve az azt létrehozó rossz szellemet nevezik így. A szó török alapon tökéletesen értelmezhető: alapszava a *bas-* 'nyom, elnyom, lever, meghódít' ige, amely az egész törökségben ismert. Több régi és mai török nyelvben is használt másodlagos 'közösülni; coitare' jelentésében közvetlenül átkerült a magyar nyelvbe is ikés igeként (vö. *baszik*), mint a jelzett cselekvés durva, nem irodalmi megjelölése. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ironikus módon, az ilyen tartalmú idegen szavakat egy nyelv sokszor éppen azért veszi át, mert a saját nyelvén használt eredeti kifejezés durva stílusérteket vett fel; idővel aztán az átvett szó is megkopik, és ismét új terminusra van szükség, ez történhetett a magyar *baszik* igevel is.) A *bas-* igehez azután egy *-(X)rkA-* deverbális igekepző járult, végül az *-Xn* deverbális nomenképzővel ellátva alakult ki a *basırkan* alak, az 1. 'lidércálmó', 2. 'lidércálmot előidéző ártó szellem' jelentéssel. Az *n > ny* (í) palatalizáció a magyarban jött létre, hasonlóképpen a szó vokalizmusának alakulása is. A *basırkan* alak mellett a törökben létező *basurkan* alakváltozat lehetett a magyar szó etimónja, amely a magyarban hátraható hasonulással **busurkan* alakot vehetett fel. Tehát a szó fejlődését így rekonstruálhatjuk: m. *boszorkány* < m. **busurkan* < WOT **basurkan* ~ EOT *basırkan*. Érdekes, hogy a törökben hasonló vokalizációjú (*a - i (u) - a*) egyéb három szótagú szavak átvételekor ugyanezt a mintát követi a magyar átvétel (*o - o - á*), így például: tör. *arıslan/aruslan* > m. *oroszlán*, tör. *kapırçak/kapurçak* > m. *koporsó*, *baltırıyan/balturıyan* > m. *bojtorján*. A magyar nyelvjárási *boszorka* alak másodlagos képződmény, amely a magyarban jött létre a *boszorkány* szóból.

5. ORVOS (Róna-Tas-Berta, WOT 656–659)

A jót előidéző óhajtó *bölcs*, azaz a 'sámán, a varázsló', illetve az ártó rossz szellem, a *boszorkány* személye után nézzük meg annak a személynek a nevét is, akinek tevékenysége első perctől fogva a betegek és a betegségek felismerésére és

gyógyítására összpontosult. Ez pedig maga az *orvos*, amely elnevezéssel a mai napig a magyar nyelv a gyógyító hivatás gyakorlóját illeti. A *bölcs* szó elvesztette eredeti, mágikus értelmét mára, míg a *boszorkány* szó ilyen irányú jelentését a néphit, a folklór világába süllyedve őrizte meg. Az *orvos*, úgy tűnik régóta, amióta csak adatolni tudjuk e szót a magyarban, a gyógyító ember megnevezése volt, tehát semmilyen vallási vagy a szellemvilágra utaló összetevője nem volt. De ha a szó etimológiáját közelebbről megnézzük, ismét csak vallási képzetekre bukkanunk. A szó ugyanis a törökből való régi átvétel, amelynek fejlődési útját így jeleníthetjük meg: *orvos* < *urvus* < **arvusi* < **arvussi* < WOT **arvušci* ~ EOT *arvišci*. A törökségben gazdagon adatolt *arvišci* szó 'sámán, varázsló, ráolvasó' értelemben jól ismert. A nomen agentis +*ci* képző fordult elő a fent tárgyalt *bölcs* szavunk török megfelelőinél is, az *arviš* alapszó pedig mindenütt 'varázslat, mágia, ráolvasás, megkötés' értelemben volt használatos. Ez a főnév pedig a 'varázsolni' jelentésű török *arva-/arwa-/arba-* igeinek -*Xš* főnévképzővel ellátott formája. Az igéből és a főnévből összeállított szép töisméltést mutat be a XI. századi középszerű Mahmúd Kásgarí török szótárában (1982: 236, 219): *qām arwiš arwādi*, azaz 'a sámán (jós) jóslatot készített = the diviner prepared a spell'; *arwiš arwaldi* 'a jóslat elkészült; the spell was spoken'.

6. TÁLTOS (Róna-Tas-Berta, WOT 841–846)

A *táltos* szavunk a kereszténység előtti magyar őshit egyik alapvető fogalma, amely azt a személyt jelöli, aki a természetfeletti erőkkel kapcsolatot létesít, tehát mai szóval *sámán*-nak vagy *varázslónak* nevezhetnénk. A legközelebbi rokon nyelvekben, tehát a vogulban és az osztjákban vannak olyan alakok (*tol*, *toltn/tolten*, *tült*), amelyek a magyar szó tövével kapcsolatba hozhatók, és amelyek 'varázslat, látás' és 'könynyű, könnyen' jelentésűek, de a jelentésbeli összefüggés nem meggyőző, sok bizonyítatlan hipotézist vetettek fel az eddigi magyarázatok. Igen hamar felmerült a török eredeztetés lehetősége is, itt viszont elsősorban nyelvi nehézségek állnak a magyarázat végleges elfogadásának útjába. A kiindulópont egy török *tal-* ige, amely 'elájul, eszméletét veszti; elyengül, elerőtlenedik' jelentésű. Ehhez a szóhoz járulhatott a deverbális nomenképző *-(U)t*, és az így létrejött **talut* szó 'ájulás, eszméletvesztés' értelmű lehetett, amely egy további, már többször hivatkozott nomen actoris +*ci* képzővel eredményezhette a **talutci* formát. Ez utóbbi jelenthette azt a személyt, aki ájulása, azaz hipnotikus álomba vagy transzba merülése révén keresett kapcsolatot a szellemvilággal: ő volt a sámán, a varázsló. Tehát a török eredet esetén így kell elképzelnünk a szó átvételét a magyarba: *táltos* < *taltusi* < **taltuči* < WOT **taltuči* < **talutci*. Mind az ugor, mind a török magyarázat lehet jó, ám mindkettőnél vannak hipotetikus részek: az ugor származtatás gyenge pontja a jelentéstanai megfelelések lazasága, a török származtatás esetén pedig túl sok „csillagos alak” van, azaz ezek a formák csak feltevések, bármilyen valószínűek is. Valamilyen lényeges, új szóadat felbukkanása dönthetné el a kérdést véglegesen. Ez a lehetőség a régi török anyag bővülését látva, nem kizárt.

7. ÁRT (Róna-Tas-Berta, WOT 71–74)

Az *árt* ige lehetséges, hogy török származású, de akárcsak a *táltos* szó esetében, nem tudjuk minden kétséget kizáróan eldönteni, hogy finnugor vagy török eredetű-e. Mindkét lehetőség adatok támasztják alá. Ha a török származás bizonyul helyesnek, a következőképpen kell elképzelnünk az átvételt. Az ótörökben jól adatolt egy *arta-*, *artat-* 'kárt okoz, árt; to damage, to spoil' ige, ezt vehette át a magyar nyelv. A magyarban egyes toldalékos alakokban a hosszú szavak rövidültek haplológia (egyszer ejtés) segítségével: **ártat-ott* → *ártott* (múlt idő 1. sz. 3. szem.) vagy **ártat-atlan* → *ártatlan* (fosztóképzős melléknév); ezen rövidült alakok hatására aztán az alapszó is rövidülhetett. A haplológia jól ismert, sok adattal igazolt nyelvi jelenség (vö. pl. az eredeti *vakondok* szavunkat, amelynek szabályos többes számú alakja **vakondokok* lenne, de ez haplológiával lerövidült, és az egyes számban a *vakond* állandósult, amellet, hogy az eredeti *vakondok* egyes számú alak sem tűnt el teljesen a használatból).

8. KANYARÓ (Róna-Tas-Berta, WOT 489–490)

Ismert betegségnevünk a *kanyaró*, amely ma 'morbilli; measles' jelentésben használatos, de régebben előfordult 'bárányhimlő (varicella simplex; small pox)' jelentésben is. Munkácsi Bernát (1887–1890) óta ismert a török származtatás gondolata, de az általa felvetett és később Gombocz és mások által is elfogadott török *kizamuk* etimon helyett egy másik török szó átvételének gondoljuk, és ez a török *karamuk*. A *karamuk* szó az egész törökségben jól ismert és használt *kara* 'fekete' melléknévnek a ritka denominális +*mUk* képzővel ellátott szárazéka. Jelentése a legtöbb nyelvben 'egyfajta gyomnövény (főleg a búzában)', de átvitt értelemben több nyelvben (kazak, karakalpak, kirgiz, baskír, nogáj, türkmén) olyan betegség megjelölésére is szolgál, amelynek legjellegzetesebb tünete a kis fekete hólyagok megjelenése a bőrön, tehát a *kanyaró* és/vagy *bárányhimlő* neve. A *karamuk*ból a magyarban szabályosan eltűnt a szóvégi mássalhangzó, és hosszú magánhangzó keletkezett a helyén, az *r* és az *m* hangzó pedig felcserélődött (metatézis). Az *m* mássalhangzóból aztán a magyarban *ny* hangzó lett. Mindezek a hangtani jelenségek jól adatolhatók és igazolhatók a magyar nyelv történetében. Tehát így ábrázolhatjuk a török szó átkerülését és fejlődését a magyarban: *kanyaró* < *karanyó* < **karamó*/**karamú* ← WOT **karamuy* ~ EOT *karamuk*.

9. CSÉCS (Róna-Tas-Berta, WOT 231–234)

A régi magyar nyelv és egyes nyelvjárások szava, ma már nem ismeri a beszélt és irodalmi nyelv. A *kanyaró* szavunkhoz hasonló értelmű, bár elsősorban a bárányhimlőt és különféle bőrkütiéseket jelöltek vele. A török nyelvek széles körében ismert *čičäk/čečäk* szóból ered, amelynek jelentése mindenütt 'virág' és másodlagosan 'kiütés, bárányhimlő' is. A török szó egy **čič*/**čeč*/**čäč* alak kicsinyítő képzős származéka, de az alapszó nincs adatolva. A magyarba csak betegségnevként került át, a törökségben általánosan elterjedt elsődleges 'virág' jelentése a magyarban nem ismert. A török *čečäk* alakot a magyar többes számnak érezte, és elvonta belőle a *k* hangot, így jött létre a *csécs* szó. Teljesen hasonló folyamat zajlott le a *bilincs* és a *csárda* szavunk esetében is. Az első szintén régi török jövevényszavunk egy *biličäk/bilečäk* alakból, a második későbbi, oszmán-török kori átvételünk a *čardak* szóból.

Áttekintve régi török eredetű, illetve néhány esetben nagy valószínűséggel ilyen eredetűnek tartott szavainkat az orvoslás és a mágia témakörében, megállapíthatjuk, hogy az a mintegy tíz terminus, amely mintegy másfélezer éves múltból fennmaradt, egyáltalán nem kevés, és tanúsítja azt a jelentős hatást, amelyet török etnikai elemek a finnugor nyelvű magyarságba való beolvadás útján a magyar etnogenezisben és kultúránk végleges megformálásában játszottak.

IRODALOM

Gombocz Zoltán 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki.

Ligeti Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.

Maḥmūd al-Kāšyarī 1982. *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Ed. and Transl. by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Harvard University Printing Office, I.

Munkácsi Bernát 1886–1887. Újabb adalékok a magyar nyelv török elemeihez I. *Nyelvtudományi Közlemények* XX: 467–474.

Munkácsi Bernát 1887–1890. Újabb adalékok a magyar nyelv török elemeihez II. *Nyelvtudományi Közlemények* XXI: 115–129.

Róna-Tas András – †Berta Árpád 2011. *West Old Turkic*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag. (Rövidítése a szövegben: Róna-Tas-Berta, WOT)

Vámbery Ármín 1870. Magyar és török-tatár szóegyeztések. *Nyelvtudományi Közlemények* VIII: 109–189.

Az írás egyetlen szabályt ismer: hogy legyen mit mondanod.

Arthur Schopenhauer

Csernátory Zoltán

Lábfej

A *tökfej*en és *káposztafej*en kívül főleg anatómiai nevekkel képzett szóösszetételekben találkozunk a *fej* szóval, de ezekből sincs sok. A *femurfej*, *humerus fej*, *bordafej*, *tibiafej*, *fibulafej*, *pancreasfej* stb. analógiájára képezett *kézfej* és *lábfej* mellett két – gáttáji első tagot és nyomdafestéket nem tűrő – változat terjedt el leginkább. Tapasztalatom az, hogy a mozgásszerveket oktató és gyógyító orvosok, vagyis az anatómusok, ortopéd és baleseti sebészek közül sokan tűzzel-vassal irtják a *kézfej* és a *lábfej* szó használatát.

Ha „felhasználói,” és nem holmi gögös „mindent tudok a testről” szemlélettel tekintünk a kézfejre és a lábfejre, akkor akár valami bájt is felfedezhetünk ezekben az elnevezésekben. Ahogy az öntöttvas kályhának, az asztalnak, a székeknek vagy a harangnak is lehet lába, a testnek is van két lába. Az emberi test esetében pedig ennek a lábnak van egy kitüntetett része, amely a környezetéből méreteivel, funkcióival és alakjával kitűnik: a lábfej, amely a nép egyszerű hétköznapi nyelvén

igenis a *lábfej* nevet kapta. Ésszerűen, hiszen a láb fejről van szó. A kézfejet így levezetni már nehezebb feladat. De ha jól belegondolunk, például a kezes-lábas ruha viselőjére sem úgy gondolunk, mint aki csak kesztyűt és zoknit húzott magára.

A kérdés más megközelítésből is sarkosítható: a *négy lábú állatok*, a *két lábon álló ember* vagy a *négy pár lábú pók* kifejezések mind azt mutatják, hogy a láb a törzsből ered. Legalábbis a hétköznapi gondolkodásban és nyelvhasználatban.

Kedves traumatológus és ortopéd sebész kollégák! Ne keserítsük el a hozzánk forduló betegeket öncélú nyelvőri küldetésstudatunkkal, hogy panaszaik előadása közben kioktatjuk őket a *kézfej* és a *lábfej* – mint kifejezés – helytelenségéről. Akadémikusi tudását tartsa meg mindenki a szakmán belüli kapcsolatokra, kifelé pedig fogadjuk el azt a hétköznapi szóhasználatot, amelyet mi magunk is alkalmaznánk, ha annak idején másik szakma irányába indultunk volna el.

Az erdészekkel együtt, akik a magyar erdészeti szaknyelv kialakulása, a 19. század közepe óta mindig is sokat törődtek mind szaknyelvükkel, mind általában anyanyelvünkkel, magam is elengedhetetlennek tartom, hogy „államiságunk millenniuma alkalmából [...] jelenjen meg egy könyv anyanyelvünk tiszteletére”. Azért rendkívül fontos ez, mert nyelvünket éppen napjainkban minden gazdagsága és ereje ellenére is számos veszély fenyegeti, legfőképpen az idegen szavak és idegenszerűségek túlzott mértékű behatolása. Nagyon remélem, hogy más, hasonló törekvések megvalósításán-megvalósulásán túl többek között ezzel a kötettel is sikerül megerősíteni a magyarságban, legalábbis annak határainkon inneni részében meglehetősen meggyengült, sőt megrendült nemzeti, egyszersmind anyanyelvi tudatot.

Grétsy László: *A mi nyelvünk, útbaigazító*

Grétsy László

Kérdezz – felelek

Szerkesztőségünk az alábbi, részben hasonló alakú szavak pontos jelentéskülönbségére volt kíváncsi. Grétsy László válaszait az olvasókkal is megosztjuk.

JEL – JELZÉS Tömerdek különbség van köztük, hiszen – gondoljuk csak meg! – a *jel* szónak az értelmező szótár kilenc jelentését adja meg, és ekkor még nem szóltam arról, hogy számos összetételnek is előtagja: *jelfogó, jelige, jelkép, jelkulcs* stb. A *jelzés* ezzel szemben mindössze jeladást, továbbá a tudományban az idegközpontba érkező ingert jelent, továbbá olyasmit (olyan dolgot: feliratot, ábrát, fényt stb.), amely valamit jelez.

JELÁTVITEL – JELÁTVIVÉS Az *átvitelnek* jó néhány főleg szakmai (nyelvészeti, informatikai, műszaki nyelvi, kereskedelmi) jelentése van, az *átvivés* ellenben a nyelvben alig használatos, inkább csak lappangó szó, amely az *átvitelnek* nem lehet vetélytársa.

JELVIVŐ – JELHORDOZÓ Egyik sem szótározott szó, de adott szövegben előfordulhat. Lényeges jelentésbeli különbséget nem érzek köztük.

SAJÁTSÁG – SAJÁTOSSÁG Mindkettő valamilyen különös, valakire jellemző, más(ok)tól eltérő, megkülönböztető tulajdonságot jelent. Mindkettő használható, de melléknévi származéka csak az előbbinek van: *sajátságos*.

SAJÁTOS – SAJÁTLAGOS Mindkettő azt jelenti: 'a maga mivoltában különös, jellemző, sajátosság'. A különbség csak stilisztikai, a *sajátlagos* ugyanis régies, sőt ódon hangulatú. Szaktudományokban hagyományos formaként elő-előfordul, és nem is hibáztatható.

SZOKÁSOS – SZOKVÁNYOS A *szokvány* főnév főleg a kereskedelmi nyelvben él; az üzleti életben kialakult szokásos módot, eljárást, illetve az átlagos, megszokott (minőségű) dolgot jelenti. A *szokványos* melléknévi származék 'minden újszerűség nélküli', illetőleg 'gyakran előforduló' értelemben más nyelvi rétegekben is jelentkezik, így az orvosi nyelvben is, például: *szokványos* nátha. Használata elfogadható. A megszokottabb és a szélesebb jelentéskörű szó azonban a *szokásos*, amely szinte minden helyzetben jól megfelel. Két fő jelentése: 1. Általános vagy egyéni szokás szerinti. 2. Törvényszerűen vagy az általános tapasztalattal egyezően, szabályszerűen előforduló, jelentkező.

Az írónak a nyelv a hazája. Ovidius tomi száműzetésében latinul írt tovább, Victor Hugo angliai emigrációjában franciául, Thomas Mann Amerikába kényszerítve is németül. Nyelvéből kilépni az írónak legfeljebb a nyelve tud, a tolla nem. De bármilyen jól beszél is az idegen idiómát – a német Heine vagy az angol Wilde a franciát –, papírja fölé hajolva, amikor teremteni kíván vagy kényszerül, az anyanyelv vonzásába kapaszkodik. Olyan hatalmas inger ez, amelyre másképp, mint honi nyelvén, nem tud válaszolni. Idegen nyelven írni végső soron annyit tesz, mint földüinktől elrugaszkodva csillagködökbe markolni.

Déry Tibor: *Az írónak nyelve a hazája*

Berényi Mihály

Fogalmazáshibák

1. „ePharma Communication 2.0.

A piaci igényekhez igazodva idén második alkalommal hirdetjük meg az online marketingeszközök használatára fókuszáló kurzusunkat, amely az online B2B és B2C kommunikációs fogásait mutatja be elméleti és gyakorlati megközelítésből gyógyszeripari termékmenedzserek számára.

A vényköteles termékek marketingaktivitása egyre erősebben online területre fókuszál: különböző B2B portálok oldalán, hírlevelében, e-dm levelében hirdet, saját honlappal jelenik meg, így az értékesítésért felelős szakembere számára kiemelt fontosságú az online megjelenés, és az online marketing ismerete és használata.”

MAGYARÍTOTT VÁLTOZAT

A piaci igényekhez igazodva idén második alkalommal hirdetjük meg a számítógépes piaci eszközökkel foglalkozó tanfolyamunkat, amely a gyártók és a kereskedők, valamint a gyártók és a fogyasztók közti számítógépes kapcsolat elméletét és gyakorlatát mutatja be a gyógyszer-értékesítők számára.

A vényköteles termékek kínálata egyre erősebb a gyártók és a nagykereskedők portáljain, villámpostai hírleveleiben, így az értékesítésért felelős szakemberek számára kiemelt fontosságú a számítógépes megjelenés és a piac ismerete.

MEGJEGYZÉSEK A nyelvtanilag több helyen is hibás felhívás túlzottan szakmai, eredeti változata olyan ismereteket tételez fel a jelentkezőkről, amelyekre a tanfolyam révén tehetnének szert (B2B, e-dm). A szakmai felvágás helyett az írója több figyelmet fordíthatott volna a magyar nyelvre. A *fókuszál* elfogadható lenne, de nem kétszer ilyen rövid szövegben. Töbözdik az *online*, jöllehet az első mondatból megtudtuk, hogy számítógépes tanfolyamra toboroznak. A *marketing* ma már kiirathatatlan a nyelvünkéből, pedig az első megjelenésekor helyettesíthette volna a piacolás, de még az sem kellett volna, hiszen a *piac, piacszervezés, piaci forgalom, piactudomány, vétel-eladás* stb. közül valamelyik megfelelt volna helyette. Hasonlót mondhatnák a nagyon divatos, magas beosztást sejtető *menedzserről* is. Az érthető *termékfelelős* emlékeztet (és nem „hajaz”) a kisiskolások „tisztasági felelősére” – nem valami nagy rang. Meghagynám a *portált*, hiszen része az

alapfokú számítógépes műveltségnek. A *kommunikáció* is divatszó, ebben a felhívásban teljesen fölösleges.

2. *„A határterületeken képzett nőgyógyászati daganatsebész jártas a posztpartum vérzések invazív ellátásában, a nőgyógyászati daganatsebészlet eszköztárával kezelendő mélyen infiltráló endometriosis sebészetében, valamint a nőgyógyászati műtétek során kialakult szövésérülések, szövődmények kezelésében.”*

MAGYARÍTOTT VÁLTOZAT

A nőgyógyászati határterületeket ismerő daganatsebész jártas a szülés utáni vérzések, a mélyre hatoló endometriosisok és a műtétek közben keletkezett sérülések ellátásában.

MEGJEGYZÉSEK E daganatsebésztől nem az összes, csak a nőgyógyászati határterületek ismeretét várjuk el. Az „infiltráló” jelző egyszerű magyar szóval helyettesíthető, ahogy a fonetikus formában magyarosodásra törő *post partum* is.

3. *„Elsősorban a petefészekrák túlélési eredményei sokkal jobbak, ha specializált daganatsebész (az angolszász irodalomban: gynecologic oncologist) irányítja a kezelést.”*

MAGYARÍTOTT VÁLTOZAT

Elsősorban a petefészekrákos betegek túlélése jobb, ha szakképzett daganatsebész (az angolszász irodalomban: gynecologic oncologist) irányítja a kezelést.

MEGJEGYZÉSEK Mintha az író a petefészekrák pártján állna, annak a túlélését tekintené eredménynek. A világhálón százával olvashatunk hasonlóan furcsa kifejezéseket. *„Javítja a mellrák túlélését a D-vitamin.”* *„Kertben nő a rák túlélését segítő brokkoli.”* *„Javítja a rák túlélését a stresszoldó terápia.”* *„Már 50%-os a rák túlélési aránya.”* Ezekben nem a ráksejtek, rákszövetek túléléséről írnak a szerzők, hanem a rákos betegekéről, csak nagyon félreérthetően. Jobb volna így: A D-vitamin növeli a mellrákot túlélők arányát. Kertben nő a rákbetegek túlélését segítő brokkoli. Fokozza a rákbetegség túlélését a stresszoldó kezelés. Már 50% a rákbetegek túlélési aránya. Jöllehet az életünk minden területén vannak „specializáltak”, a *szakképzett, szakosodott, képzett* jelzők közül is választhatunk.

Bősze Péter

A lelkem háborog

Egy jó kezdeményezés, közös irányelvek összeállítására törekvő tudományos rendezvény meghívójában, az előadások címeiben olvasom, miközben lelkem egyre jobban háborog.

„»staging«-laparotomia”. – Már a *stádium* szó sem elég idegen?

„Primer cytoreductio. Intervallum laparotomia”, „Primer intervallum laparotomia (cytoreduction neoadjuváns kezelés után)”. – *Bevezető gyógyszeres kezelést követő hasműtétek*: ilyen egyszerű. Vajon miért nem jó?

„Platina rezisztencia szerepe”. – Legalább a birtokos szerkezet jusson eszünkbe: *platinarezisztencia*.

„Hyperradicalis műtétek”. – *Fokozottan kiterjesztett műtétek*.

„kemoterápiás »up-front« kezelése. Kemoterápiás panel megbeszélés”. – Nem a panel kemoterápiás, tehát: *kemoterápiapanel-megbeszélés* lenne a helyes írásmód (magyarul kerekasztal-megbeszélés a kemoterápiáról); no meg az *up-front*: tényleg érthetőbb és szakmaibb, mint az, hogy *elsődleges, bevezető*?

„alkalmazásainak evidenciái az [...] -rák »front-line« cytostatikus terápiájában”. – Most meg a *front-line* jelenik meg; nem túl változatos: *up-front, front-line*. Valóban tudománytalan, hogy az *elsődleges gyógyszeres kezelés előnyei*?

„Alternatív terápiás lehetőségek [...] »front-line« terápiájában [...] platina intolerancia [...] egyéb »off-label« lehetőségek”. – Feladom: a magyar orvosi nyelv ezek kifejezésére

„nem képes”; csak így idegenen lehet mondani. Mindenki rögtön tudja, hogy mit jelent az *off-label*. Nehogy véletlenül valamilyen „érthetetlen” magyar szót mondjunk helyette; esetleg megértik.

„A „dose-dense” kezelések [...] terápiájának evidenciái”. – Nem akarom elhinni, tényleg nincsenek magyar szavak? Bizonyítékok – mi van veletek? Evidenciákká váltok?

Aztán a többiekben is, megint és megint a „front-line”. Arról nem is beszéltek, hogy a cím után nem teszünk pontot, meg hogy a jelöletlen birtokos eset még az orvosi nyelvben és a címben is összetett szó, nem lehet különírni.

Szegény magyar orvosi nyelv, hol késel az éji homályban?

Valóban az angol nyelv önkéntes rabszolgái akarunk lenni? Hol van az értelmiség felelőssége? Hölgyeim, Uraim! Orvosi tanulmányainkban a kezdet kezdetén már megtanultuk, hogy amelyik szövetünket nem használjuk, az sorvad, végül teljesen elfonnyad. Kedves Orvostársaim! Tessék végre tudomásul venni, hogy ez az elemi alaptétel a nyelvre, a magyar nyelvre és ezen belül orvosi nyelvünkre is vonatkozik! A nyelv is él és változik, bizony-bizony sorvadhat is. A szaknyelvek sorvadása, így az orvosi nyelv is, óhatatlanul a nyelv egészének sorvadásához vezet. Márpedig mindnyájan, kivétel nélkül mindannyian felelősek vagyunk, hogy gyermekeink, unokáink is majd magyarul gyógyítsanak, egyáltalán magyarul beszéljenek. Nem divat kérdése a magyar orvosi nyelv használata, hanem a közösségünk, a magyarság megmaradásának a záloga. Mindnyájunk kötelessége. Ezért háborog a lelkem.

Az anyanyelv

*Az anyanyelv a népközösségek lélegzése.
S ahogy az ember légzés nélkül,
A közösség is megfullad nyelve nélkül.*

BP

Bősze Péter

A magyarítás keservei, avagy szépségei

Felkért hozzászólók: Berényi Mihály, Kovács Éva, Magyar László András, Szabó T. Attila, Vincze Judit

Már-már közhely, hogy a szakembernek – a nyelvészekkel együttműködésben – kell meghatározni az idegen szakszavak, szakfogalmak magyar megfelelőit, azaz magyarítani. Szerencsére könnyű helyzetben vagyunk a szakkifejezések többségénél: segít a tükörfordítás vagy egy-egy találó szó. Máskor éppen fordított a helyzet: gondolatok hosszú sora, szótárak bújása, fogalmak, magyar szavak értelmezése után is bizonytalanok maradunk, hogy megtaláltuk-e a megfelelő magyar szakszót. Keservek ezek, vagy nyelvészeti szépségek? Az alábbi szócsalád példa erre a folyamatra.

Hogyan mondjuk magyarul?

allosztéria/allosteria – *allosztérikus* enzimek, *allosztérikus* kötőhely stb.
(Megjegyzés: az *alloszteria/alloszterikus* írásmód helytelen.)

Az első teendő mindenkor a szakszó, szakfogalom tökéletes megértése. Kezdjük a szótárakkal:

Dorland's Medical Dictionary:

allostery Több egységből álló fehérjék (enzimek) állapotváltozása valamelyik, de nem a hatásegységhez (functional unit) kötődő molekula hatására. A molekula kötődésének helyét nevezzük allosztérikus kötőhelynek (allosteric site).¹

Brencsán-szótár:

allosteria/allosztéria fehérjék (enzimek) térszerkezetének megváltozása kis molekulatömegű anyagok hatására

Idegen szavak szótára (Tolcsvai Nagy Gábor):

allosztéria [gör] *biol* fehérje természetének megváltozása

allo- [gör] (előtagként) **1.** valaminek az ellentéte, idegen v. más eredetű **2. ny** összetett szóban előtagként az utótag változatát jelöli

sztérikus [gör] *kém* atomok, atomcsoportok térkitöltésével kapcsolatos

Az idézetekből rögtön szembetűnik, hogy a magyar szótárak meghatározásai hiányosak, mondhatnánk: elsiklanak a lényeg felett, valamint hogy az *allosztéria* fogalma nem tárgyat, hanem eseményt (folyamatot) jelent; a térszerkezet megváltozását.

A tükörfordításnál az *allo-* előtag okozza a nehézséget. A Brencsán-szótárban hét *allo-* előtaggal kezdődő szakkifejezés olvasható, a szerző mindegyiket körülírással adja meg; nincs magyar szóváltozat. A Tolcsvai Nagy-féle szótárban sokkal több van, de a szerző ezek jelentését is körülírással adja meg. A tükörfordítás tehát reménytelen; más megoldást kell keresni.

A szakfogalom/szakszó megértéséhez elengedhetetlen, hogy ismerjük annak minden összefüggését. A szakkönyvben (Faragó 2002: 36–37) az *allosztérikus enzimek* ismertetése így kezdődik:

„Az enzimek egy igen nagy csoportját képező allosztérikus enzimek a katalízis szempontjából kiemelt, aktív helyhez tartozó szubsztrátkötő helyen kívül rendelkeznek még más ligand (vagy ligandok) számára is kötőhellyel (kötőhelyekkel). Ez a szubsztrátétól eltérő szerkezetű ligand kötésére alkalmas második (vagy harmadik stb.) kötőhely az enzim molekula szerkezetének az aktív helyétől jól megkülönböztető részét foglalja el (allosztérikus kötőhely), gyakran az aktív helytől távol található.”

Alapismereti kiegészítés: az enzimek vegyi folyamatokat gyorsítanak fel, anélkül, hogy szerkezetük megváltozna. A folyamatban van a szubsztrátum; ez olyan molekula, amelyre

1. Saját fordításom. B. P.

az enzim hat, és a ligand, amely az enzimhez kapcsolódik, és azt serkenti vagy gátolja. A gyorsítás folyamán a szubsztrátumból átmeneti formán keresztül keletkezik a végtermék. Ez az átalakulás magától lassan menne végbe, ezért gyorsítja az enzim. A gyorsítást az enzimek egyik egysége hajtja végre, tehát nem az egész enzim. A végrehajtó egység az ún. *aktív hely*, *aktív centrum*, *funkciós egység* az angol *functional unit* mintájára. Lényeges még tudnunk, hogy a fehérjéknek (enzimeknek) bonyolult térszerkezetük van (harmadlagos, negyedleges szerkezet), ez befolyásolja a tevékenységüket is: a térszerkezetük változásával – anélkül, hogy kémiai összetételük változna – a működésük is változhat, és általában módosul is.

Az alapok ismertetésében találunk három idegen fogalmat:

aktív hely/centrum (funkciós egység) Elfogadott magyar neve nincs, pedig a *hatóhely* pontosan kifejezi ugyanazt, mint az *aktív hely* szakkifejezés. Mondhatnánk *hatáshe-lyet* is, de a *hatóhely* szerencsésebb, mert pontosabban jelzi a hatás irányát, és összhangban van a *kötőhely* kifejezéssel. A továbbiakban a *hatóhely* szót alkalmazom.

ligand Nincs magyar megfelelője; a lehetőségek kifejtése külön dolgozat tárgya lehetne. A szerkesztőség várja a magyarítási javaslatokat.

szubsztrátum Magyarítását még feltehetően senki sem kísérelte meg, a *célmolekula* jelentése közelít valamelyest. A szerkesztőség várja a javaslatokat. (Megjegyzés: a *szubsztrát* forma helytelen.)

A magyar szótárak meghatározásából tehát az tűnik ki, hogy ha egy kis molekulatömegű anyag az enzimhez kapcsolódik, megváltozik az enzim térszerkezete. Ez így minden bizonynyal igaz, és lehet a változás allosztérikus is, ám nem mindig az. Az enzim (fehérje) szerkezetének/állapotának változása csak akkor allosztérikus, ha a változást keltő molekula az enzimnek nem a hatóhelyéhez, hanem másik kötőhelyéhez kapcsolódik. Eszerint az allosztéria fogalma több mindenre kiterjed, nem csupán térváltozásról van szó. Következésképpen nincsen olyan szó, amely egyértelműen kifejezheti minden vonatkozását, és bármelyiket is válasszuk, meg kell tanulni, hogy mit foglal magába. Ez bizonyos értelemben könnyít a magyarításon, mert nem szükséges mindent, elég csak a lényegre belesűríteni egy szóba.

Az allosztéria lényege az, hogy megváltozik a fehérje (enzim) térszerkezete – nem pedig az összetétele. Nem térszerkezetet jelent az allosztéria, hanem egy megváltozott térszerkezetet, vagyis térszerkezet-változást. Ebből adódóan a *szerkezet-változás* kifejezés megfelelő lehet, hiszen egyértelmű, hogy a térszerkezetre vonatkozik, sőt még a *térváltozás* is szóba jöhet, illetőleg ezeknek a fogalmaknak a változatai, például a *szerkezetmódosulás*, az *átalakulás*, az *átformálódás* stb. Természetesen egy egészen más szó még találhatóbb lehet.

A választásban két irányadó szempont van: legyen a magyar változat minél rövidebb, és ami még fontosabb: legyen jól beilleszthető a szövegkörnyezetbe.

RÖVIDSÉG

térszerkezet – *szerkezet* Az enzimeknél a *szerkezet* szó gyakorlatilag az enzim térszerkezetére utal; így elegendő a *szerkezet* kifejezés, a hosszabb *térszerkezet* felesleges.

tér – *szerkezet* Az értelmező szótárban a *tér* szó első két meghatározása segíthet: „1. Háromirányú kiterjedés. 2. Ennek valamivel kitöltött, illetve valamivel körülhatárolt része.” A *tér* tehát azt is jelenti, hogy a háromirányú kiterjedés valamivel, esetünkben az enzimmel (fehérjével) van kitöltve, következésképpen ennek változása csak a fehérje térszerkezetének változásával lehetséges. Azaz elvben szóösszetételei tagként választhatjuk a *tér* szót is.

változó/változós – *váltó/váltós* – *változtató/változtatós* Mind-egyiknél az első látszik kifejezőnek, mert az enzim szerkezete változik meg, és nem az enzim változtat, jóllehet fordítva is értelmezhető: egy molekula kötődik az enzimhez, ezért az enzim megváltoztatja a térszerkezetét.

Hasonszavak (*módosul*, *formálódik*, *átalakul* stb.) Egyik sem rövidebb.

SZÖVEGKÖRNYEZET

A szakszövegekben a következő formában fordulnak elő az *allosztéria/allosztérikus* szakkifejezések: *allosztérikus enzimek*, *allosztérikus kötőhely*, *allosztérikus aktivátor*, *allosztérikus inhibitor*, *allosztérikus szabályozó*, *allosztérikus konformációváltozás* stb. Gyakorlatilag mindegyik jelzős szerkezet. Mit jelentenek?

Az *allosztérikus enzim* olyan enzim, amelynek a hatóhelyén kívül van egy második (többedik) kötőhelye is, és ha ehhez kapcsolódik egy molekula, megváltozik az enzim térszerkezete. Hogyan lehet ezt magyarul kifejezni? *Szerkezetváltozós enzim*, *térszerkezet-változós enzim*, *szerkezetváltó enzim*, *térszerkezetváltó enzim*, *módosuló enzim*, *térváltó/változó enzim* stb.?

A *szerkezetváltó enzim* kifejezés megfelelőnek tűnik, mégis bizonytalan, mert az enzim szerkezete megváltozhat más okból is. Ennek ellenére a fogalom értelmezhető, megtanulható.

Az *allosztérikus kötőhely* az enzim második, harmadik stb. kötőhelye a hatóhelyén kívül. Vajon jó a *szerkezetváltó* jelző (*szerkezetváltó kötőhely*)? Vagy megfelelőbbek a *térváltoztató*, *szerkezetváltoztató*, *szerkezetváltozás-kötőhely* stb. kifejezések? Mindegyik szokatlan, és furcsán hangzik. Ezen azonban nem kell meglepődni, hiszen a magyarított változat elsősorban csaknem mindig „idegenként” hangzik. Törekedve a rövidegre, mondhatnánk, hogy *szerkezetkötő hely* vagy még rövidebben: *térkötőhely*, de tudnunk kell, hogy mit értünk

alatta. Ez összhangban van a *hatóhely* magyarítással. Ám lehetségesek a következő változatok is: *második kötőhely, nem hatóhely, nem hatáskötőhely, mellékkötőhely, alkötőhely* stb. Nehéz a választás, és ellenérv lehet, hogy az *allosztérikus kötőhely* fogalmat mindenki érti, a szakmai köztudatban benne van. Egyáltalán nem vagyok meggyőződve erről, hiszen az *allosztérikus* fogalmat is meg kell tanulni, másként „értelmetlen”. Akkor miért ne tanulhatnánk meg a *térkötőhely* fogalmát? Hasonlítsuk össze: *allosztérikus kötőhely* (22 leütés); *térkötőhely* (11 leütés).

Allosztérikus aktivátor (serkentő, fokozó), *allosztérikus inhibitor* (gátló), *allosztérikus szabályozás*: nem teljesen világosak ezek a kifejezések, ámbár nyilvánvaló, hogy az *allosztérikus* jelző mit jelent. Nézzük a szöveggörnyezetet:

„Az allosztérikus helyre kötődő ligand megváltoztatja az enzim szerkezetét úgy, hogy az a katalízisre alkalmasabbá váljon, ilyenkor allosztérikus aktivátorról beszélünk.”

Ebből világos, hogy a szerző mire gondol: olyan molekula kapcsolódására az enzim második (sokadik) kötőhelyéhez – nem a hatóhelyhez –, amely úgy változtatja meg az enzim térszerkezetét, hogy az még hatékonyabbá válik.

Ez azonban az *allosztérikus aktivátor* szakkifejezésből nem derül ki azonnal, meg kell tanulni. Az *allosztérikus aktivátor* kifejezés ugyanis elviekben értelmezhető úgy is, hogy az aktivátor az allosztérikus változást, azaz az enzim térszerkezeti átalakulását fokozza. Hasonlóan gondolkodhatunk az *allosztérikus inhibitor* és az *allosztérikus szabályozás* szószerkezetről is.

Melyik magyar változat alkalmazható? Szinte lehetetlennek látszik a kifejezés értelmét egyetlen szóba/szószerkezetbe foglalni. A *serkentő/gátló térváltoztató/szerkezetváltoztató* ugyanúgy nem értelmezhető önmagában, mint az *allosztérikus aktivátor/inhibitor*, amíg a fogalommal alapvetően nem vagyunk tisztában. Szöveggörnyezetben azonban kiderül az értelme:

Az enzim térkötőhelyére kapcsolódó molekula hatására átalakulhat a térszerkezet úgy is, hogy az enzim hatékonyabbá válik; ilyenkor serkentő térváltozásokról beszélünk. Fogalmazhatunk másképp is: serkentő térváltoztató kapcsolódásakor fokozódik az enzim működése.

Nyilvánvalóan ismerni kell a *serkentő térváltoztató* szakkifejezés jelentéstartamát; éppen úgy, mint az *allosztérikus aktivátor* használatánál.

Allosztérikus konformációváltozás – nézzük ismét a szótárakat.

Dorland's Medical Dictionary:

conformation Valaminek az alakja. Kémiában: a molekula valamely kötése körül, az atomoknak forgásuk következtében kialakult térbeli elrendeződése; ez a jellegzetesség különbözteti meg az ún. konformációs izomereket (conformational isomers) egymástól.²

Brencsán-szótár:

conformatio/konformáció A fehérjemolekulák térszerkezete

Idegen szavak szótára (Tolcsvai Nagy Gábor):

konformáció [lat] kém téralkat, a molekula valós alakját minél hívebben bemutató leírás (→ **konstelláció** 3) (A **konstelláció** 3-nál is a fenti meghatározás olvasható.)

Az Immunológia című szakkönyvben (Erdei 2012: 264) erről a következő olvasható:

„Konformációs modell. Az antigén–antitest kapcsolódás olyan térszerkezeti változásokkal jár az Ig-molekulában, hogy az effektor funkciókat kiváltó, a natív molekulában rejtett helyzetben lévő csoportok a molekula felszínére kerülnek.”

A *konformáció* tehát a térszerkezetre utal. Az angol szótár pontosabban fogalmaz, mert ismerteti a térszerkezet természetét is. De a térszerkezetre vonatkozik az *allosztérikus* jelző is. Ebből az következik, hogy az *allosztérikus konformációváltozás* kétféle térváltozást fejezhet ki. Nézzük a szöveggörnyezetet (Erdei i. h.):

„Az aktív hely és az allosztérikus helyre kötődő ligand (allosztérikus effektor) közötti funkcionális kapcsolatot az enzim harmadlagos szerkezetének, az enzim konformációjának változása biztosítja (allosztérikus konformációváltozás), mely akkor következik be, ha a szubsztráktó helyre vagy az allosztérikus kötőhelyre bekötődik a megfelelő ligand.”

Ennek alapján a konformáció a fehérje (enzim) harmadlagos szerkezete; ennek változása természetesen létrejöhét az atomok valamely kémiai kötés körüli forgása következtében is, ám a harmadlagos szerkezet fogalma mégsem azonos ezzel. Egyértelmű, hogy a hatóhelyhez és a másik kötőhelyhez fűződött molekulák között akkor jön létre kapcsolat, ha

2. Saját fordításom. B. P.

az enzim térszerkezete megváltozik, és egymáshoz közelíti ezeket. Nem teljesen világos viszont, hogy miért allosztérikus a térváltozás, ha a molekula csak az aktív helyhez (azonos a szubsztrátkötő helyel) társul.

Mi lehet tehát javasolni? Megkíséreltem az idézett szövegrészeket magyarul megfogalmazni. Választásom: *térváltozó hely*.

Térváltozó helyes enzimek (leütések száma: 20) – *allosztérikus enzimek* (leütések száma: 20)

A térváltozó helyes enzimek az enzimek nagy csoportját képezik, jellegzetességük, hogy a hatóhelyükön kívül – sokszor attól távol – másik vagy több, az enzim térszerkezetét megváltoztató kötőhelyük is van. Ezeket nevezzük térváltozó helyeknek. Ha a térváltozó helyhez egy molekula kapcsolódik, az enzim harmadlagos szerkezete átalakul úgy, hogy a hatóhely és a térváltozó hely molekulái egymással kapcsolatba kerülnek (térváltozó helyes szabályozás). Ennek következtében az enzim működése fokozódhat vagy fékeződhet. A működést fokozó molekulák a térváltozó helyes serkentők, a fékezők a térváltozó helyes gátlók. Összegezve: a térváltozó helyes enzimek képesek a hatóhelyükön kívül is megkötni molekulákat, és ennek folytán módosul a térszerkezetük, megváltozik a tevékenységük.

Érthetetlen? Szokatlan? Igazából nem tetszik. Régi szabály, hogy ilyenkor félre kell tenni az egészet hetekre, majd újra végiggondolni, úgymond „üres” fejjel.

Hat hét után: A *szerkezetváltó* szó jutott eszembe, és hogy a jelzős szerkezetek tömörítésével (szóösszevonással) nem érek célt. Nézzük a fogalmakat.

allosztérikus enzimek – *szerkezetváltó enzimek*
allosztérikus kötőhely – *szerkezetváltó kötőhely*
allosztérikus aktivátor/inhibitor – *szerkezetváltó serkentő/gátló*
allosztéria – *szerkezetváltozás*
allosztérikus konformációváltozás – ?

Most sem vagyok elégedett. Kíváncsian várom a felkért hozzászólók és a folyóirat majdani olvasóinak véleményét, javaslatait.

IRODALOM

- Brencsán János 2002. *Orvosi szótár*. Medicina, Budapest.
- Erdei Anna 2012. *Immunológia*. Medicina, Budapest.
- Dorland's Medical Dictionary 2007. 31. kiadás. Saunders.
- Eöry Vilma 2007. *Értelmező szótár+*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Faragó Andrea 2002. Enzimek. In: Ádám Veronika (szerk.): *Orvosi biokémia*. Medicina, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Berényi Mihály

Kétségtelen, hogy az idegen szavak magyarra fordítása-
kor nem mindig lehetséges a tükörfordítás, mint például a *leukocita* esetében: *leuko* = *fehér*, *cyta* = *sejt*. A magyar fehérvérsejt ráadásul jobb az eredeti görögnél (*fehérvérsejt*), mivel utal e sejtek fő tartózkodási helyére. Az *allosztérikus enzim* sokkal nehezebben fordítható. Az *enzim* magyar lett, kár volna hozzányúlni. Az *allo-* előtag jelentése: 'más', 'változat', a *sztérikus* utótag a térre utal, de ennyiből semmi nem derül ki az ilyen enzimekről. E szavak magyar megfelelői sem lesznek tökéletesek: meg kell tanulnunk a jelentésüket.

Az enzimek *aktív centruma* (functional unit) helyett én is a nekem nagyon tetsző *hatóhelyet* javasolom. Itt folyik az enzim nevében is olvasható kémiai folyamat: az oxalátoxidáz, itt készít vizet és szén-dioxidot az oxalátionokból. Az *allosztérikus helynek* a tömör *térváltozóhelyet* adom, az ide kötődő vegyületek (ligandok) lesznek a *térváltozók*. Ha ezek gyorsítják a hatóhelyi folyamatot (allosztérikus aktivátor), akkor *hatóhelyserkentők*, ha lassítják (allosztérikus inhibitor) akkor *hatóhelygátlók*. Ahová hatóhelyserkentő kötődik, az a *fokozóhely*, ahová a hatóhelygátló, az a *gátlóhely*. Az enzimet magát *térváltozóhelyes* enzimnek titulálnám.

A *szubsztrátum* magyarításáról lekéstünk. Kár, mert sok szakma használja, mindegyik más értelemben.

A *szerkezetváltó* nekem azért nem tetszik, mert a kémikusok szerint a *főszerkezetet*, a vázat a kémiai kötések hozzák létre, és esetünkben nem ez változik meg, hanem a „*térszerkezet*”, vagyis legfeljebb a jó hosszú *térszerkezetváltó* lehetne.

Kovács Éva

A cikk – többünk véleménye szerint – annyira alaposan körüljárja a témát, hogy egyszerűen nem tudunk érdemlegesen hozzászólni, mert idézi az összes idevonatkozó szótár magyarázatát, jelentéseit, ezeket nyilván nincs okunk megkérdőjelezni. Másodsorban, a témához bizony kémikusnak kellene lennünk elsősorban, és nem bölcsésznek. Ha a tartalma nem változik, és mindenképp a magyarításnál tesszük le a lantot, akkor nekem személy szerint jobban teszik a *térszerkezet*, mert a *szerkezet* jelentése nagyon elterjedt, a *térszerkezet* szűkíti a szakjelentést.

allosztérikus enzimek – *térszerkezetváltó* enzimek
allosztérikus kötőhely – *térszerkezetváltó kötőhely*
allosztérikus aktivátor/inhibitor – *térszerkezetváltó serkentő/gátló*
allosztéria – *térszerkezetváltozás*
allosztérikus konformációváltozás – *térszerkezetváltó térszerkezetváltozás*. Ez tautológia.

Ugyanazt nem mondhatjuk magyarul kétszer, fölösleges és értelmetlen, ilyenkor szokták meghagyni az eredeti idegen nyelven, tehát lehet egy javaslat: *allosztérikus konformációváltozás* = *térszerkezetváltozás*.

Magyar László András

A cikk rendkívül okos és körültekintő, nagyon tetszik, hogy igyekszik mindenfajta szempontot és követelményt figyelembe venni a magyarítás kapcsán. Hadd hívjam azonban föl a figyelmet a következőkre.

A cikk nem említi az *allosztéria* etimológiáját, márpedig e nélkül nem érhető pontosan, mint jelent a szó, illetve, hogy mi a gond vele. Az *allosteria* szónak ugyanis kétféle etimológiája képzelhető el:

a) A görög *allósz* 'másképpen' + *térészisz* 'örizet, tartás' a *téreo* 'figyelek, megőrzök, megtartok' szóból. Ebben az esetben a szó eredeti jelentése 'másképpen tartás', és valóban allosztériának kell ejtenünk.

b) A másik etimológia szerint a görög *allosz* 'más' + *sztereosz* 'merev, kemény' szóból származik a kifejezés, és eredeti jelentése 'másfajta merevség', de ebben az esetben nincs benne éta, vagyis alloszterianak kell ejteni.

Valójában a javasolt – és nekem is egyébként tetsző *szerkezetváltó* magyarítás inkább a második megoldás esetén „ülne”. Az első etimológia elfogadása esetében inkább a *mástartású* vagy a *tartásváltó* melléknevet lehetne javasolni, illetve az *allosztéria* (sic!) szó szinonimájaként a *tartásváltást*.

Ennyit az etimológiai alapú megoldásról. Az etimológia ismerete azonban egy szó magyarításakor inkább csak segítség, hiszen elsősorban a szó pontos „használati” jelentését kell tükröznie az új szónak.

Szerintem egyébként a jó magyarítás öt követelménynek kell, hogy megfeleljen: 1. Pontos és egyértelműen fedje az eredeti szó jelentését. 2. Magyaros legyen. 3. Rövid legyen. 4. Ne legyen többjelentésű. 5. Ha lehet, a magyar szó összetevői etimológiailag is hasonlóak legyenek, mint az eredeti szó összetevői. Ennek szerintem a *szerkezetváltó* vagy a *tartásváltó* megoldás megfelel. A *térváltó* nem.

Szabó T. Attila

Egyre növekvő érdeklődéssel olvastam – felkért hozzászólóként – a címben idézett cikket, piros beírásokkal tarkítva a szerző gondolatébresztő szándékait.

Első felismerésem volt talán a legfontosabb: a nemzetközi irodalomban általánosan elfogadott idegen kifejezésbokr magyarítása (sokak felületes véleményével ellentétben) észszerű és célszerű. Ésszerű, mert segíti az idegen szakkifejezések mögött meghúzódó lényeg megértését; ez pedig az oktatásban igencsak fontos. Célszerű, mert a magyarítások

elfogadásával egyértelművé tett új szakszavak váltakozó, tehát nem kizárólagosan magyar vagy idegen formában való használata stílusosan is élvezhetőbbé teszi az általában nem túl szórakoztató tudományos szövegeket. Ez viszont a kutatók életét teheti szebbé, bár nem biztos, hogy könnyebbé is.

A váltakozó magyar és idegen szakszóhasználatnak orvosi szaknyelvünkben immár fél évezredes hagyománya van. Első orvosi nagymonográfiánk írója már hatkötetes nagy munkájában, pontosabban a fejezetek, alfejezetek, mutatók címében, de magában a könyvének a címében is ezt a megoldást választotta már az 1570-es években.³ Nem kétséges, hogy ennek a szép hagyománynak tudományos haszna is akad: aki a Lencsés-hagyományt követve választékosabban fogalmaz, az minden bizonnyal igényesebben is gondolkodik, pontosabban fejezi ki magát.

Amint haladtam Bösze Péter fejtegetésének fonalán, egyre inkább a javasolt magyarítások szépségeit éreztem azok kezei helyett. Az írás derekára érve meg is fogalmaztam a saját (akkor még eredetinek vélt) álláspontomat:

aktív centrum = hatóhely
allosztéria = [szabályozó] szerkezetváltozás
allosztérikus enzim = szerkezetváltó/váltott [kötőhelyes] enzim
allosztérikus kötőhely = szerkezetváltó/[szabályozó] kötőhely
allosztérikus aktivátor/aktiváció = enzimserkentő szerkezetváltozás/váltó
 ~ *inhibitor* = [enzim]gátló szerkezetváltozás/váltó
 ~ *reguláció* = szerkezetváltó szabályozás
 ~ *konformációváltozás* = [enzim]szabályozó szerkezetvált/oz/ás
 ~ *enzim* = szerkezetváltó enzim
szubsztrátum = célmolekula, célszerkezet

Amikor viszont a szóban forgó írás végére értem, rájöttem, hogy a számomra tetsző magyarítások sorra egyeznek a szerző véleményével. És arra is gyorsan rájöttem, hogy ilyenformán ebből a hozzászólásból aligha lesz az ügyeket előre vivő vitacikk.

Utóirat (két kémikus-biológustól): Az írás nagyon a biológiára összpontosít, holott inkább a kémia lehet az alap, ugyanis a molekulák térszerkezetének vizsgálatoknál ezt a fogalmat. Ráadásul a biológiában az enzim mint biokatalizátor szerepét a folyamat gyorsítójaként említik, ám a katalizátor csak egy új reakciút nyit meg, amelynek az energiacsökkentés a szerepe. A reakciót gyorsító anyagokat akceleratorként nevezzük.

3. Váradi Lencsés György 1577 k. *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars medica* (nyomdai kézirat). Teleki Téka, Marosvásárhely.

Vincze Judit

Bősze professzor nyelvi levezetései mindig is tökéletesek! De hogyan fogjuk a javasolt kifejezést használni – ki fogja alkalmazni az új magyar szót? Ki fogja jól érteni, értelmezni? Ki fogja a tankönyvekben definíciószerűen átadni? Próbálkozom az „eredményt” visszavezetni az eredeti szó értelmezésére. Rá szeretnék érezni. Mert a szó egyúttal egy „megfogalmazásérzés” is – ezt tudja a magyar nyelv, ebben tökéletes a magyar nyelv. Rokon értelmű szavakat tudunk felsorakoztatni, amelyek mindig csak egy kicsivel más érzést, más hangulatot, más értelmet nyújtanak nekünk. Miért magyarosítunk, hiszen van rá egy tökéletes kifejezés? Azért, hogy szövegünk magyarul érthetőbb legyen, a magyar nyelvi észjárásunkat leginkább tükrözze, az árnyalatbeli különbségeket érzékeltesse, s ha játszunk a szavak értelmével, megindíthatunk további észfolyamokat: továbbgondolkoztatunk. Most megint elmélkedek: miért kell beszelnünk róla többet: „allosztérikus és kész [...] – mondja a diák vagy a tanár –, elég, ha tanulható, és értem”. Lehet, hogy a gyorslövetes vizsgákra elég, de átgondolkodásra-értelmezésre talán nem. Vizsgáljuk meg! Miért is magyarosítunk tehát: helyes értelmezést keresünk magyar szavainkkal. Tehát a feladat célja adott.

Bősze professzor okfejtését követtem, elő- és utótagra bontottam, értelmező szótárakban, szakkönyvekben néztem utána, interneten kutakodtam, aztán függetleníttem gondolataimat a különböző okfejtésektől – ezen folyamatokkal nem is terheltem az olvasót, hiszen csak megismételtem a fentieket. Csúpan az utoljára javasolt *szerkezetváltó* kifejezésre „indulok be”.

A *szerkezet* szó számomra nem fejezi ki a térbeliséget, a térkitöltést (a térkitöltés változásaiban, annak másságában rejlő lehetőségeket). A váltóról pedig oda-vissza, visszafordítható vagy sem, szabályozott – kevésbé szabályozatlan – folyamat jut eszembe. Mint a sínváltó, ide-oda mozog, hogy éppen merre menjen a vonat, merre menjen a folyamat. A véletlenszerűség például elvész. Szűk lehetőséget kínál fel, nem ad akkora „kilengést”, amekkora hatalmas változások következményeit látjuk, tapasztaljuk egyetlen egy allosztérikus gátlásból vagy allosztérikus helycseréből vagy netán megváltozásából.

Jelen esetben erőltetettnek érzem a magyarítást. Hiszen annyi szavunk van már – főleg a tudomány, a művészet, a

különböző egyedi szakmák világából –, nemhogy fel sem tűnik, de félrevezető lehet, ha erőltetett értelmet adunk némelyeknek. És helyes volt Bősze professzor egyik bevezető felvetése: „a vakvágány vagy értelmesség határán belül cselekedjünk” – a szó szoros értelmében.

Az allosztéria az én olvasatomban egy (fehérje)molekula térkitöltési tulajdonságának, az élet fontos, de láthatatlan rész tulajdonságának potenciális lehetősége a változásra / a megváltoztatásra / az átalakulásra – függetlenül a visszaváltozás lehetőségétől, de amely megváltoztatja „világunkat”. Ezt nem tudom egy magyar szóval vagy szópárral kifejezni, lefordítani. Nekem tetszik ez a szó: allosztéria (térkitöltés-változás lehetősége, [alap]állapot-változási lehetőség?). És minden, ami ezt a lehetőséget megváltoztatja, azok az allosztérikus tulajdonságot befolyásoló, például az allosztérikus enzimek (a térkitöltés-változást okozó – serkentő és gátló – enzimek), és amelyek által például létrejön az allosztérikus konformációváltozás (térkitöltést megváltoztató szekezeti/szekezetbeli változás), s mindezen folyamat egy-egy vagy több allosztérikus kötőhelyhez (térkitöltés-változtatási helyekhez) kötöttek – és így mind együtt életünket, egészségünket befolyásoló tényezők.

Végzöngé. A vizsgált kifejezést (*allosztéria*, *allosztérikus*) elfogadom jövevényszónak. Van értelme, érzelme, eszméje, zöngése, és nem tudnám tömörebben kifejezni. Nem nyúlok hozzá, megtanulható, megtanultam, magamévá tettem!

Bősze Péter

Hálásan köszönöm a hozzászólásokat. Rávilágítanak, hogy az ördög a részletekben rejlik, és mennyire alapos ismeret szükséges egy-egy fogalom magyar megfelelőjét megtalálni. A *térszerkezet* valóban pontosabban fejezi ki az allosztéria lényegét, és – jöllehet egy szótaggal több, mint az idegen szó – ez a megfelelőbb.

Például: *allosztérikus enzim* = *térszerkezetváltó enzim*.

Ezzel le is zárhatnánk, ám Vincze Judit gondolatai mellett nem mehetek el. Érzem mondanivalóját, nagyon elgondolkoztat, sok évtizedes tapasztalat összegeződése. Talán a vegyészek segítenek, és kérem az olvasókat is.

Cidet, tudniillik magyar fordításban – magasztalod. [...] Te azt a kort tartod nyelvünk *arany korának*. Nem én. Én azt hiszem, hogy a magyar nyelv *jobb idők* szüleménye lesz; mert hogy lesz *jobb idő*: azt szentül hiszem, hogy nem semmit szentebbül. Európát philosophusi szellem futja végig, s ez a szellem nem nézhetné egy anyanyelvnek, még pedig egy igen szép nyelvnek, elenyészését. Megfoghatatlan dolog előttem, hogy Herder ennek mint jövendőltetett elenyészést.

Kazinczy Ferenc: *Levél Aranka Györgynek*